

აკად. სიმონ ჯანაშია

**ისტორიული სიმაართლის დამახინჯების
ერთი მაგალითის შესახებ**

ნ. ტოკარსკის წიგნის „ძველი სომხეთის
არქიტექტურის“ გამო

რედაქტორისაგან

აკად. ს. ჯანაშიას კრიტიკული ნაშრომი — „ისტორიული სიმაართლის დამახინჯების ერთი მაგალითის შესახებ“ (1947) დაიწერა პროფ. ნ. ტოკარსკის წიგნზე — «Архитектура древней Армении», Ереван, 1946.

პროფ. ნ. ტოკარსკის წიგნში მეცნიერულად დასაბუთებისა და არგუმენტაციის უგულველყოფით ტაო-კლარჯეთის ძველი ქართული ტერიტორია სომხურად არის სახელდებული, ხოლო IX-X საუკუნეების დიდებული ქართული არქიტექტურის ძეგლები სომხურადაა წარმოდგენილი. იგნორირებულია, აგრეთვე, ქართულ ეკლესია-ტაძრებზე არსებული აურაცხელი სამშენებლო წარწერა. ამ წარწერებში გარდა იმისა, რომ ლაპარაკია ამა თუ იმ ქართული ეკლესიის მონასტრის აღმშენებლობის შესახებ, მოხსენიებულია ხუროთმოძღვართა ქართული გვარ-სახელებიც. ამ წიგნის გამოქვეყნებას ქართველ მეცნიერთა და საზოგადოების სამართლიანი აღშფოთება და გულისწყრომა მოჰყვა — „მაგრამ მაშინ, როდესაც ფაქტობრივად აკრძალული იყო მეზობელი ხალხის წინააღმდეგ რამის დაწერა (ქართველებს აკრძალული ჰქონდათ სომხების „განაწყენება“), ვერავინ წარმოიდგენდა, რომ ტოკარსკის პასუხი გაეცემოდა, მაგრამ სიმონ ჯანაშიას დიდი ავტორიტეტი საშუალებას აძლევდა ბევრი რამ ისეთი გაეკეთებინა, რაც სრულიად შეუძლებელი იყო სხვებისთვის. და აი, გამოქვეყნდა მისი ნაშრომი, რომელშიც ქართული და უცხოური, და საკუთრივ სომხური წყაროების მონაცემთა საფუძველზე, ყველაფერი თავის ადგილზე იყო დაყენებული“, — იგონებს აკად. მ. ლორთქიფანიძე.

შეიძლება, ახლა ვინმეს გაუკვირდეს, მაგრამ ისე იყო მომზადებული ნიადაგი — ერევნელი და განსაკუთრებით რუსეთში მომუშავე სომეხი მეცნიერების და მათი რუსი მეგობრების მიერ, რომ ნ. ტოკარსკის ამ უხამს

წიგნს სტალინურ პრემიაზე წარდგენას უპირებდნენ, მაგრამ აკად. ს. ჯანაშიას საპასუხო ნაშრომის წყალობით აღნიშნული გეგმა ჩაიშალა. ჩაიშალა, რადგან მეცნიერის ეს ნაშრომი — „გამოდგება იმის ეტალონად, თუ როგორ უნდა გაეცეს პასუხი ისტორიული სიმართლის ისეთ დამახინჯებას, როგორიც ნ. ტოკარსკის წიგნშია წარმოდგენილი. ამ წიგნმა თავისი დანიშნულება კარგად შეასრულა. სომხეთში ტოკარსკი ასეთი აზრების გატარებისათვის გაიკიცხა და წიგნის გამომშვევ ინსტიტუტსაც საკმაოდ მოხვდა“, — წერს აკად. პ. ზაქარაია.

როგორც აღმოჩნდა, ნ. ტოკარსკის გაკიცხვა ამ წიგნის გამო მოჩვენებითი, ყალბი ღონისძიება იყო, რადგან იგი მეორედ გამოსცეს ერევანში... XX ს-ის უკანასკნელ მეოთხედში კი სომეხმა მეცნიერებმა კვლავ გააჩაღეს კომპანია ტაო-კლარჯეთის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლების სომხურად გამოცხადების მიზნით. მათგან შეიძლება დაფასავდეს ზელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი ტიგრან მარუთიანი, რომელმაც გამოსცა ვრცელი მონოგრაფია — „სიღრმითა სომხეთი“ (1978, სომხ. ენაზე). მასში ტაო-კლარჯეთის ქართული ხუროთმოძღვრების ბრწყინვალე ძეგლები სომხურად არის წარმოდგენილი. ეს ანტიმეცნიერული წიგნი მკაცრად გააკრიტიკეს აკად. ვ. ბერიძემ, აკად. პ. ზაქარაიამ; ჩვენც გამოვაქვეყნეთ მწვავე რეცენზია — „ქვანი კვლავ ღაღადებენ“ (ჟურ. „მნათობი“, 1991, №3-4).

დღესაც გრძელდება ეს ანტიქართული კომპანია ერევანსა და, სამწუხაროდ, მოსკოვშიც. ამის ნიმუშია „მართლმადიდებლური ენციკლოპედიის“ 2003 წელს მოსკოვში გამოცემული III ტომი. მასში ტაო-კლარჯეთის ქართული არქიტექტურის ძეგლები კვლავ სომხურად არის გამოცხადებული. საჭირო იყო ამ ფსევდომეცნიერული სიყალბის მხილება. კარგა ხნის ბჭობის შემდეგ, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკის“ ამჟამინდელ რედაქტორთან ალექო ასლანიშვილთან ერთად გადავწყვიტეთ, რომ ყველაზე კარგი პასუხი იქნებოდა, ქართულად გვეთარგმნა აკად. ს. ჯანაშიას ბროშურა — „Об одном примере искажения исторической правды“ (По поводу книги Токарского «Архитектура древней Армении», 1946). თარგმნა იკისრა და უნარიანდაც გაართვა თავი მთარგმნელმა და სტილისტმა თამაზ ებანოიძემ. თარგმანი ჯერ გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკის“ ფურცლებზე (2002, №259-271), შემდეგ — მანგლელი მიტროპოლიტის ანანია ჯაფარიძის ლოცვა-კურთხევით ცალკე ბროშურად (2003) გამოქვეყნდა.

აქვე გვსურს აღვნიშნოთ ისიც, რომ აკად. ს. ჯანაშიას ეს ნაშრომი პირველად საგაზეთო ვარიანტად გაზ. „ზარია ვოსტოკაში“ დაიბეჭდა (1947, 25.I). იმავე წელს კი — ბროშურის სახით გამოვიდა. 1947 წელს იგივე, ვრცელი სახით გამოქვეყნდა საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ორგანოში — „ვოპროსი ისტორიი“ (№5). ს. ჯანაშიას 100 წლის საიუბილეოდ, 2000 წელს ფოტოპირულად გამოსცა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა ზურაბ რატიანმა.

მიუხედავად იმისა, რომ სომეხმა ისტორიკოსებმა, ფაქტობრივად, დღემდე ვერ გასცეს პასუხი აკად. ს. ჯანაშიასა და სხვა ქართველ მეცნიერებს, ისინი მაინც კვლავინდებურად ცდილობენ „დაამტკიცონ“ ტაო-კლარჯეთის მიწისა და ქართული არქიტექტურის სომხურობა. განსაკუთრებით იმის შემდეგ გააქტიურდნენ, რაც საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა, მისმა უწმინდესობამ ილია II-მ თურქეთის მთავრობას მიმართა ტაო-კლარჯეთის რამდენიმე ქართული ეკლესია-მონასტრის გადმოცემის თაობაზე. ამიტომ, მიზანშეწონილად ვცანიტ გამოგვექვეყნებინა ჟურ. „სამი საუნიჯის“ ფურცლებზე აკად. ს. ჯანაშიას — „ისტორიული სიმართლის დამაზინჯების ერთი მაგალითის შესახებ“, რომელსაც მეცნიერული აქტუალობა არ დაუკარგავს და დღესაც ღირსეული პასუხია ისტორიის გამყალბებელი ზოგიერთი სომეხი ვაიმეცნიერის წინააღმდეგ.

პონდო არველაძე

3.XI.2011 წ.

ისტორიის, როგორც მეცნიერების, ლიკვიდატორები ჩვენ შორის ჯერ კიდევ ბოგინობენ. ასეთ ფიქრს აღძრავს ამას წინათ გამოსული ნ. მ. ტოკარსკის წიგნი „ძველი სომხეთის არქიტექტურა“ (სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ისტორიის ინსტიტუტი, პასუხისმგებელი რედაქტორი ი. ა. ორბელი, ერევანი, 1946). ავტორმა მიზნად დაისახა „ძველ-სომხური ხუროთმოძღვრების ზოგადი მიმოხილვა, თვალ-ყურის მიდევნება, თუ როგორ ცოცხლობდა და ვითარდებოდა საუკუნეთა მანძილზე, სხვადასხვა პირობებში, სომეხ ხუროთმოძღვართა შემოქმედებითი აზრი და რას უზიარებდნენ ისინი თავიანთ პროფესიაში უცხოეთში მცხოვრებ თანამოძმეებს მრავალსაზოვანი არქიტექტურული ფორმების შექმნის რთულ პროცესში“ (გვ. VIII-IX). ამოცანა საპატიო და აქტუალურია, მაგრამ ტოკარსკის წიგნში სომეხი ხალხის მდიდრულმა არქიტექტურულმა მემკვიდრეობამ ვერ ჰპოვა ღირსეული ასახვა. ავტორის მანკიერი მეთოდოლოგია, ტენდენციურობა, გადმოცემის უღაზათო სტილი, განზრახვანი, რომელთაც საერთო არაფერი აქვთ მეცნიერული გამოკვლევის ამოცანებთან, — აი, რა გვაოცებს ამ წიგნში, რომელიც, რასაკვირველია, შემთხვევით ატარებს გამორჩეული სამეცნიერო დაწესებულების გრიფს.

წიგნის ზოგადი დახასიათებისათვის მივუთითებთ, რომ აკადემიურ გამოცემაში, რომელმაც, გაცხადებული გეგმის თანახმად, წარმოდგენა უნდა მოგვცეს არქიტექტურული ფორმების განვითარების თითქმის ათასხუთასწლოვან პროცესზე, მკითხველი ნახავს, ორად-ორ ჭრილს. დვინსა და ვაღარშაპატში სასახლეების შესახებ მოცემულია მხოლოდ უთავბოლო აღწერები, ფრაგმენტული არქიტექტურული მორთულობის ორი სურათი

და ტოკარსკის შესრულებული „კათალიკოსის პალატების პატარა ეზოს“ რეკონსტრუქცია. ავტორმა საჭიროდ არ ჩათვალა თან დაერთო ამჟამად ნანგრევებად ქცეულ ამ ნაგებობათა გეგმები. იმაზე, თუ ზოგჯერ რად ღირს დანერგულ შენობათა მსგავსი რეკონსტრუქციები, მკითხველს თვით ტოკარსკი აცნობებს მოცემული კარის ბოლოს: „პატრიარქის პალატების სამხრეთი ნაწილის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში შემორჩა მომცრო ეკლესიის აფსიდა, რომელიც არქიტექტორ ტ. თორომანიანის რეკონსტრუქციაში წარმოდგენილია, როგორც სამნავიანი ბაზილიკა. სინამდვილეში აქ, ალბათ, მცირე ერთნავიანი სამლოცველო იყო“ (გვ. 48)...გვ. კი არა, საკუთარი რეკონსტრუქციის შესახებაც ტოკარსკი ასეთ წვრილმანებს ჰყვება: „სქემატურ რეკონსტრუქციაზე, გასწვრივ კედელში ფანჯრები და კარები ნებისმიერადაა განლაგებული, ვინაიდან შეუძლებელია ნანგრევებში რაიმე მონაცემებს მიაკვლიო“ (გვ. 49, შენიშვნა 44)... „შეიძლება შენობის სხვა რეკონსტრუქციის მოცემაც, თუ ვივარაუდებთ, რომ აქ პატარა ეზო კი არა, დარბაზი იყო“ (გვ. 45) და ა. შ. ამგვარ მეცნიერულ ნაშრომში აუცილებელი პირობითობა და პიპოთეტურობა მოცემულ შემთხვევებში იმ ზღვრამდეა მიყვანილი, როცა რეკონსტრუქცია ყოველნაირ აზრსა და მნიშვნელობასაა მოკლებული.

მრავალი სხვა წინააღმდეგობა და ლოგიკური შეუსაბამობა ავტორისათვის სულაც შეუმჩნეველი რჩება. მაგალითად, იგი ამტკიცებს, თითქოს „სომეხი ხუროთმოძღვრები არ ჩერდებიან სამნავიან კამაროვან ეკლესიადარბაზად ბაზილიკის გადაკეთებისას მიღწეულ შედეგებზე. ისინი ბრწყინვალედ წყვეტენ გუმბათით დაგვირგვინებული საეკლესიო შენობის შექმნის ამოცანასაც“ (გვ. 58). რას ემყარება ეს საპასუხისმგებლო განცხადება? მხოლოდ ერთმანეთის გამომრიცხავ მიხედვრებსა და გამოგონებებს და არც ერთ ფაქტს. ფაქტების უქონლობა როდი აცბუნებს ავტორს — იგი ახერხებს მათ შეცვლას. „სათუთა, რომ ნაგებობის გუმბათოვანი ფორმა, — განაგრძობს ტოკარსკი, — მხოლოდ საეკლესიო მშენებლობასთან დაკავშირებით გამომუშავებულიყო; **უნდა ვივარაუდოთ**, რომ გუმბათების აღმართვის ტექნიკას არქიტექტორები (რომელი? — ს. ჯ.) კარგად იცნობდნენ გაცილებით ადრე. გარემოება, რომ სომხეთში ჯერჯერობით არ არის აღმოჩენილი VI საუკუნეზე ადრე აგებული გუმბათოვანი შენობები, ვერ გამოდგება საწინააღმდეგოს დასამტკიცებლად, **რადგან ძნელი სავარაუდოა**, რომ სასანიდურ სპარსეთთან მჭიდროდ დაკავშირებულ ქვეყანაში (და არა მხოლოდ დროებით დამორჩილებულში), არ სცოდნოდათ სასანიდელ მბრძანებელთა ნებით აღმართული შესანიშნავი სასახლის ტიპის ნაგებობების შესახებ, რომლებიც (ესე იგი, ნაგებობები და არა მბრძანებლები! — ს. ჯ.), აქამდე აღტაცებას ჰგვრის ხელოვნების ყველაზე მომთხოვნ შემფასებელს“ (იქვე). უბრალოა და ნათელი: სომხეთში არ შემონახულა VI საუკუნემდე აგებული გუმბათოვანი ნაგებობები, თუმცა,

სამაგიეროდ ისინი მეზობელ სპარსეთს შემორჩნენ. სომხეთმა კი განიცადა სპარსეთის არა მარტო პოლიტიკური, არამედ კულტურული გავლენაც; ამიტომ, **ძნელი საგარაუდოა**, რომ სომხეთს სპარსეთიდან არ გადმოეღო ნაგებობის გუმბათოვანი ფორმა. ასეთ შემთხვევაში, გუმბათოვან ნაგებობათა დამუშავების საქმეში პირველობა ხომ სპარსელ ხუროთმოძღვრებთან გადადის! თუმცა, ტოკარსკი მსგავს დაბრკოლებებს ანგარიშს არ უწევს და აღუშფოთებლად განაგრძობს: „ჯერ კიდევ არაა გარკვეული, თუ სად (სპარსეთსა თუ სომხეთში) იყო უფრო ადრე გამოყენებული არქიტექტურაში კონუსური აფრის, ანუ ტრომპის სახელით ცნობილი ის თავისებური ფორმა გუმბათზე ნახევრადკონუსის სახით კამაროვანი გადასვლისა... რომელიც ოდენ VII საუკუნის შუა ხანებში იქნა **მკვეთრად განდევნილი დასავლეთიდან შემოსული** სფერული აფრით“. ამრიგად, თუმცა გუმბათი, საერთოდ, სომხებმა სპარსელებისაგან ისესხეს, მისი ძირითადი ელემენტი, კამაროვანი გადასვლა კონუსური აფრის ფორმით, ჯერაც გამოცანად რჩება; ის შეიძლება იყოს სპარსული წარმოშობისაც, სომხური წარმოშობისაც, თავის სხვა ფორმით კი, სფერული აფრის ფორმით, სომხების მიერ ნამდვილად გადმოღებული იყო უკვე დასავლელ ხალხთაგან. ოღონდ, დომხალი ამით არ თავდება. უშუალოდ მომდევნო ფრაზაში უკვე გვიმტკიცებენ, რომ გუმბათი საერთოდაც შეიძლება წმინდა სომხური წარმოშობისა იყოს: „**აგრეთვე, ძნელი საგარაუდოა**, რომ ხუროთმოძღვრებს, რომლებიც ყოველ სოფელში ხედებოდნენ სახლებს, ბოძებზე შეყენებული ხის კარვისებური სახურავით, აზრად არ მოსვლოდათ გუმბათი“ (აქ, ისე როგორც ყველა ქვემოთ მოყვანილ ციტატაში, ხაზგასმა ჩემია — ს. ჯ.). და ეს ყველაფერი ერთ გვერდზე მოგვაწოდეს!

რა თქმა უნდა, ასეთი მეთოდით, ყოვლისშემძლე ფორმულების დახმარებით: „საეჭვოა, რომ“, „უნდა დავუშვათ“, „ძნელია ვივარაუდოთ“, და ასე შემდეგ (აქ ისინი ერთი აბზაციდანაა ამოწერილი, მაგრამ მთელი წიგნი მსგავსი ფორმულებითაა აჭრელებული), რაც გნებავთ, ყველაფრის „დამტკიცება“ შეიძლება.

მართლაც, ყურადღებიანი მკითხველი იოლად შეამჩნევს, რა უსუსურია ტოკარსკის მტკიცებანი. სომხური არქიტექტურის ბევრი მნიშვნელოვანი ძეგლი სრულიად ზედაპირულად არის აღწერილი. ვერ შეზღუდებით ძეგლთა უტყუარ ანალიზს. ესოდენ დიდი მნიშვნელობის მქონე მათი დათარიღება მეტწილად სულაც არ გახლავთ დასაბუთებული, ან დასაბუთებულია ძალიან უცნაურად. ასე მაგალითად, ერერუიქის ბაზილიკაზე, მისი აღწერის დასაწყისში, ნათქვამია, რომ ის მიეკუთვნება „ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე ძველი ეკლესიების“ (გვ. 49) რიცხვს, შემდეგ გაკვრით მოგვიგდეს, რომ „მოგვიანებით აქ ახალი კარიბჭე აღმართეს... V საუკუნეში აგებული ბაზილიკის კარიბჭეები განკუთვნილი იყო“ (გვ. 52) და ასე შემდეგ. ტეკორის ტაძრის შესახებ გვეუბნებიან: „იმავდ დროს (ესე იგი, ერერუიქის

ბაზილიკის აგების დროს — ს. ჯ.) ჩვეულებრივ უსადაგებენ ტეკორში (დი-გორში) ტაძრის აგებასაც“ (გვ. 53), „ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებს (V-VI საუკუნეები)“ მიკუთვნებული არაუესის (გვ. 55) ტაძრის დათარიღებიდან კი ვიგებთ, რომ სომხეთში უძველესი საეკლესიო ნაგებობები არის V და VI საუკუნეებისა, თუმცა, ქრისტიანობა IV საუკუნეში გახდა სომხეთის სახელმწიფო რელიგია (გვ. 48). ნამდვილად კი, წიგნში წამოყენებული საკითხების თვალსაზრისით, ათწლეულთა ფარგლებში დათარიღებას აქვს მნიშვნელობა. იხილე, მაგალითად, ტოკარსკის მსჯელობანი მცხეთის „ჯვარის“ დათარიღების თაობაზე:¹

აშტარაკისა და ქასადის ეკლესიების შესახებ ნათქვამია, რომ ისინი „აგებული არიან არაუგვიანეს VI საუკუნისა“ (გვ. 55). რატომ, — უცნობი რჩება. სამაგიეროდ, სხვა ადგილას იგივე აშტარაკი „VI-VII საუკუნეების ეკლესიათა რიგს“ მიათვალა (გვ. 121). მრავალბსიდიანი ტაძარი ედვართში გამოცხადებულია VII საუკუნის ნაგებობად და ამ დათარიღების დასადასტურებლად ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. მრავალბსიდიანი ტაძრების ქრონოლოგია კი ერთობ მნიშვნელოვანია, ვინაიდან აქამდე გაბატონებულია შეხედულება, თითქოს მსგავსი ნაგებობები ჩნდება არა უადრეს X საუკუნისა.

აბლაუბდა და წინააღმდეგობრივი მსჯელობები ზოგჯერ აუხსნელ მასშტაბებს აღწევს. ასე მაგალითად, ერთ ადგილას (გვ. 210-211) ვკითხულობთ: „ხახულში ორი ფერის სოლი ენაცვლება ერთმანეთს. ამ ხერხმა ეტყობა ისეთი ეფექტი მოახდინა, რომ ზოგიერთ უკვე არსებულ ნაგებობაში ფანჯრების თავზე ნაირფერსოლებიანი თაღები საღებავით იყო გადმოცემული ჩვეულებრივ ჰორიზონტალურ მოპირკეთებაზე (ოშკი, პარხალი). ასეთი იმიტაციის არსებობა ოშკში დასავლეთ ფასადის მდიდრულად მორთულ ფანჯარაზე, რომელიც კომპოზიციურად ერთნაირია (ასე! — ს. ჯ.), ხახულის ეკლესიის სამხრეთის ფანჯრისა, გვიჩვენებს, რომ ეს ეკლესია ააშენეს ცოტა გვიან, თუმცა, იმავე სკოლის ოსტატებმა“. რანაირად შეიძლება ოშკის ტაძარში არსებული ხახულის მინაბაძი გამოდგეს ხახულის ტაძრის აშენების უფრო გვიანდელ ხანაზე მინიშნებად, სამუდამოდ ტოკარსკის საიდუმლოებად დარჩება.

კიდევ მეტი ორიგინალობით გამოირჩევა ავტორის შემდეგი მტკიცება. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოქვეყნებულ დებულებასთან დაკავშირებით, რომ მცხეთის „ჯვარში“ პირველად იყო შემუშავებული შესაბამისი არქიტექტურული თემა, ტოკარსკი გვედავება: „...კარგად ცნობილია, რომ ზედაპირზე მდებარე ნაგებობათა გარდა, სომხეთსა და საქართველოში ბევრია მიწით დაფარული მონუმენტურ ნაშენთა ნანგრევი, რომელთა შორის შეიძლება აღმოჩნდეს ავანსა და მცხეთაზეც ადრე აშენებული ჩვენთვის საინტერესო ტიპის ეკლესიები“ (გვ. 91). ავტორი ვერ ამჩნევს, რომ ეს „მიწისქვეშა“ არგუმენტაცია, რომელსაც თავისი თხზულების სხვა ადგილე-

ბშიც ხშირად მიმართავს, უფრო მეტად, ვიდრე სხვა რამ, იმაზე მიგვანიშნებს, რომ დანარჩენი მასალა, რომელსაც მეცნიერება შეიძლება ანგარიშს უწყევდეს, ამოწურულია.

ავტორის იმ ვარაუდის მთავარი საფუძველი, რომ ეჩმიაძინის ტაძარი თავიდან ბაზილიკას წარმოადგენდა, ის არის, რომ „ეჩმიაძინის პატივსაცემად ვინმე ატომის საეკლესიო საგალობელ „განძ“-ში ის იწოდება სიონად, ხოლო როგორც ი. ა. ჯაფახოვმა დაადგინა, ქართულ ენაში **ეს დასახელება ყოველთვის აღნიშნავს ბაზილიკას**“ (გვ. 61)... ყველაფერს თავი რომ დავანებოთ, უნდა აღინიშნოს, რომ ტოკარსკი აქ უგულებელყოფს ტერმინ „სიონის“ სრულიად სხვაგვარ განმარტებას თვით ქართული ენისთვისაც, მოცემულს უახლეს ლიტერატურაში. გაკვრით მიფუთითოთ, აგრეთვე, შემდეგი: ამ საკითხს რომ ავტორი უფრო სერიოზულად მოკიდებოდა და უფრო ღრმად ჩაწვდომოდა წყაროების ცნობებს, შეეძლო ტერმინი „სიონი“ აღმოეჩინა არა მარტო პოეტურ ლიტერატურაში, რომლის ჩვენებებსაც ამ შემთხვევაში მთავარ, პირდაპირ მნიშვნელობას ვერ მივაწეროთ. ასე მაგალითად, საღმოსავანქის XIII საუკუნის გუმბათოვანი ნაგებობა თვით ამ ტაძრის წარწერაში ორჯერ წოდებულია „წმინდა სიონად“.² რას ნიშნავს ეს?

ზედაპირულად, დაუმტკიცებლადაა განხილული ძალზე მნიშვნელოვანი საკითხები გუმბათოვანი ბაზილიკებისა და „გუმბათოვანი დარბაზების“ წარმოშობისა და განვითარების შესახებ, თუმცა, მათთან დაკავშირებით, ტოკარსკი შორს მიმავალი მტკიცებების ნებას აძლევს თავს (გვ. 62-68).

მცხეთაში შესანიშნავი ქართული ტაძრის „ჯვრის“ ხუროთმოძღვარზე ავტორი ამბობს, რომ მან „თავისი ქმნილების გუმბათი ტიპური სომხური ლავგარდნით შემოქობა“ (გვ. 92). ამასობაში კი, სხვა ადგილას, როცა გადმოსცემს თავის „ზოგიერთ მოსაზრებას ამ ფორმის წარმოშობის თაობაზე“ (იგულისხმება ზემოთ დასახელებული ლავგარდნის ტიპი), თვითვე ამ ფორმის ევოლუციის საფეხურების საჩვენებლად იშველიებს მაგალითს მცირე აზიიდან და აგრეთვე, ლავგარდანს საქართველოს სამხედრო გზაზე მდებარე სოფელ გარბანის ეკლესიიდან“ (გვ. 121), ესე იგი, მაგალითს საქართველოდან. მაშ, რატომ არის ეს ლავგარდანი „ტიპური სომხური“?

„ჯვარში“ იმავე „ტიპური სომხური“ ლავგარდნის თაობაზე ავტორი წერს: „ამ ფაქტს არ შეუძლია გაოცების გამოწვევა, რადგან საქართველოში არის მცხეთურთან ერთობ მსგავსი ეკლესია, „ატენის სიონის“ სახელით ცნობილი, რომელიც სომეხმა არქიტექტორმა ააშენა“ (გვ. 92)... კულტურული ნასესხობის ფაქტებს შეუძლია მარტო ტოკარსკის შეცბუნება გამოიწვიოს. მეცნიერება ფაქტებს შეისწავლის მის განკარგულებაში არსებული ობიექტური მეთოდებით, თუმცა, ამ შემთხვევაში ტოკარსკი საჭიროდ როდი მიიჩნევს მკითხველს ყველა ცნობილი ფაქტი მიაწოდოს. ასე მაგალითად, სპეციალურ ლიტერატურაში უდავოდ არის დადგენილი, რომ ატენის ტაძარი მცხეთისაზე გვიანაა აგებული და უკანასკნელის უზ-

ეირო მიბაძვას წარმოადგენს!

აი, როგორ წარმოგვიდგება საქმე ტოკარსკის წიგნში გამოცხადებული პროგრამის ერთი ნაწილის რეალიზაციის თვალსაზრისით: „გააკეთოს ძველსომხური ხუროთმოძღვრების ზოგადი მიმოხილვა, თვალყური მიადევნოს, თუ როგორ ცოცხლობდა და ვითარდებოდა საუკუნეთა მანძილზე, სხვადასხვა პირობებში, სომეხ ხუროთმოძღვართა აზრი“... ჩვენ მიერ ზემოთ უკვე გარჩეული ტოკარსკის გამონათქვამებიდან მკითხველს შეეძლო ისიც დაენახა, თუ როგორ სრულდება წიგნში იმავე პროგრამის მეორე ნაწილი: „თვალყურის მიდევნება, თუ რას უზიარებდნენ ისინი (სომეხი ხუროთმოძღვრები — ს. ჯ.) თავიანთ უცხოელ თანამოძმეებს პროფესიის მიხედვით“... მაგრამ ამ საკითხზე ღირს უფრო ვრცლად შეჩერება.

სინამდვილეში ურთიერთგაზიარებაზე აქ დეკლარაციული მსჯელობაა (ასეა, მაგალითად, „დასკვნაში“), დამოკიდებულება გარე კულტურულ გარემოსთან ცალმხრივია და წინასწარ განზრახული. ამასთან, გაუგებრობებს და წინააღმდეგობებს აქაც ბლომად ვხვდებით.

აი, ამ თვალსაზრისით, ტოკარსკის რამდენიმე დამახასიათებელი გამონათქვამი: **„შეცდომა იქნებოდა სომხეთის უძველესი არქიტექტურის გაიგვება ურარტელების არქიტექტურასთან, რომელთაც ქრისტიანულ ერამდე დიდი ხნით ადრე შექმნეს პირველი სახელმწიფო ამიერკავკასიაში, თუმცა, საგსებით შესაძლებელია, რომ სომეხმა ხალხმა, რომლის შემადგენლობაში ძირითად ბირთვთან — სომხებთან ერთად ურარტელებიც შევიდნენ, თავის მშენებლობაში რაღაც ზომით იმ ძველი სახელმწიფოს ოსტატთა გამოცდილებაც გამოიყენა, რომლის ტერიტორიაც დაიკავა. ამასთან უნდა აღინიშნოს სომეხ ხუროთმოძღვართა მიერ გაცილებით გვიან აღმართულ ნაგებობათა მკვეთრი განსხვავება ურარტელების ნაგებობებთან, რომელთა სამშენებლო ტექნიკა უფრო ახლოს არის მესოპოტამიის ხალხთან, კერძოდ, ასირიელთა ტექნიკასთან“** (გვ. XIII)... „ნათქვამიდან ცხადია, თუ რამდენად დაშორებულია ერთმანეთს ურარტელებისა და სომხების არქიტექტურული ძეგლები საერთო გადაწყვეტით, ტექნიკითა და მოპირკეთებით და რა სიფრთხილით უნდა მივუდგეთ საკითხს მემკვიდრეობითობის შესახებ, შეცდომა რომ არ მოგვიფიქრეს“ (გვ. XVI). მაშასადამე, ძველი ურარტელი ოსტატების გამოცდილებით სარგებლობა სომეხ ხუროთმოძღვრებს არ შეეძლოთ. არც ზოგად გადაწყვეტათ სფეროში, არც ტექნიკაში, არც მოპირკეთებაში. ისმის კითხვა, მაშ სად შეეძლოთ მათ ამ გამოცდილების გამოყენება?

„ელინისმს, რომელმაც მნიშვნელოვანი, პროგრესული როლი შეასრულა ქვეყნის ცხოვრების ყველა დარგში, ხელოვნების ჩათვლით, ხელსაყრელი ნიადაგი გამოეცალა თავისი გაგლენის გასაფრცხვლებლად და რომისთვის მოუხდა ადგილის დათმობა. შემდგომ, უკვე ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში, არქიტექტურაში შეიძლება შევხედეთ ოდენ ელინისტური და

რომაული ფორმების გამოძახილებს — ვოლუტას კაპიტელზე, ქონგურსა და მოდულიონს ლავგარდანზე, გვარიანად გადამუშავებულ აკანტს. სომეხმა ხუროთმოძღვრებმა მონახეს საკუთარი გზები, საიდანაც არასოდეს გადაუხვევიათ, თუმცა, საუკუნეთა მანძილზე სახიფათო გზაჯვარედინი ცოტა როდი შეხვედრიათ“ (გვ. 12-13).

შემდეგ, ჩვენ უკვე მოვიყვანეთ ტოკარსკის მსჯელობები იმ თემაზე, რომ „სომეხი ხუროთმოძღვრები არ სჯერდებიან ბაზილიკის სამნავიან კამაროვან ეკლესია-დარბაზად გადამუშავებისას მიღწეულ შედეგებს. ისინი ბრწყინვალედ წყვეტენ გუმბათით დაგვირგვინებული საეკლესიო შენობის შექმნის ამოცანასაც“ (გვ. 58). ქვემოთ კი გვიმტკიცებენ: „საინტერესოა, რომ გაცილებით გვიან, XII-XIII საუკუნეებში, როცა გუმბათი საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში უკვე შვიდსაუკუნოვანი ხნისა იყო, არქიტექტორები ბოლო სიახლეს — კარიბჭეს რომ ქმნიან, მიმართავენ ისევ იმავე სოფლის სახლს: ქვისგან აკეთებენ კოლონებზე დაყუდებულ კარვულ სახურავს სინათლისათვის დატოვებული ხვრელით. გუმბათოვანი საეკლესიო ნაგებობების განვითარება სომხეთში ორი დამოუკიდებელი მიმართულებით წავიდა“ (გვ. 58-59)... და თუმცა, სომხეთში „ჯერჯერობით ვერ აღმოაჩინეს საწყისი სახის უძველესი გუმბათოვანი ეკლესიები“ (გვ. 59), მაინც, როგორც ავტორი ირწმუნება, ეჭვს არ იწვევს, რომ „სომეხმა ხუროთმოძღვრებმა სრულად გაითვალისწინეს ეს გარემოება (ადგილობრივი ბაზილიკის თავისებურებანი — ს. ჯ.) და VII საუკუნის პირველ ნახევარში შექმნეს რამდენიმე მშვენიერი გუმბათოვანი ბაზილიკა“ (გვ. 62) და რომ „სწორედ ამ VII საუკუნის გუმბათოვან ბაზილიკაში იქმნება ჯვარგუმბათოვანი ტაძრის ფორმა, ესოდენ დამახასიათებელი მომდევნო საუკუნეების ამიერკავკასიის საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისათვის“ (გვ. 64)... „სომხური ძეგლები, მათ მსგავს ბიზანტიურზე გაცილებით ადრე შექმნილი, დამაჯერებლად მეტყველებს იმაზე, რომ ეს ტიპი აქ შემუშავებული იყო ბაზილიკის საფუძველზე“ (გვ. 65. იხ. აგრეთვე გვ. 68, 73, 111, 112-113, 118-119 და სხვ.). დასასრულ, ტოკარსკი აცხადებს, თითქოს VII საუკუნის პირველი ნახევრისათვის „უკვე გვეძლევა შესაძლებლობა, ვილაპარაკოთ სავსებით ჩამოყალიბებულ სომხურ კლასიკაზე, რომელსაც, მიუხედავად ბევრი უკუღმართობისა, ემყარება სომეხი ხუროთმოძღვრების ყველა შემდგომი თაობის შემოქმედება“ (გვ. 132).

ამრიგად, გამოდის, რომ ყველა ძირითადი არქიტექტურული ფორმა ადგილობრივ შეიქმნა, აქედან გავრცელდა სხვა ქვეყნებში. აუცილებელი არ არის მსურველთ საკითხის ასე დაყენების უფლება ჩამოვართვათ. მკითხველის მოთხოვნები უბრალოა: იგი მოითხოვს მხოლოდ ფაქტებსა და მტკიცებულებებს; ტოკარსკისთან კი როგორაა ფაქტებისა და მტკიცებულებების საქმე ამ საკითხთან წრესთან დაკავშირებით?

ყველაზე ცხადად ტოკარსკის მეცნიერულმა მეთოდოლოგიამ და

საზოგადოებრივმა მიზანდასახულებებმა თავი იჩინა მის მსჯელობებში სომხური არქიტექტურის დამოკიდებულების შესახებ ქართველი ხალხის, სომეხთა საუკუნეობრივი მეზობლის, არქიტექტურასთან. აქ, რასაკვირველია, კულტურული გაცვლა-გამოცვლის ხსენებაც არ არის, აქ ავტორი არც კი კმაყოფილდება მხოლოდ ცალმხრივი გაუგენის მტკიცებით, რაც ზემოთაც შეიძლებოდა დაგვეჩვენა, იგი კიდევ უფრო შორს მიდის.

ნუ გავუსწრებთ შეფასებებს წინ, მოთმინებით განვიხილოთ ტოკარსკის წიგნის შესაბამისი ადგილები.

წიგნის „ღერძია“ მცდელობა — მთელი სამხრეთ საქართველო, მისი მოსახლეობითა და კულტურით, წარმონდეს, როგორც უცხოეროვნული სამყარო. აქ ლაპარაკია მდინარე ჭოროხის აუზში და მდინარე მტკვრის ზემო დინების გაყოლებით მდებარე სამხრეთ საქართველოს პროვინციებზე. საქართველოში მონათმფლობელური სახელმწიფოებრიობის დაცემამდე ეს ტერიტორიები აღმოსავლეთ საქართველოსა და დასავლეთ საქართველოს სამეფოთა ფარგლებში შედიოდა. საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა მომწიფების პერიოდში ისინი შეადგენდნენ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ქართულ ფეოდალურ წარმონაქმნს, ორი წამყვანი სამთავროს ტაოსა და კლარჯეთის მიხედვით, ჩვეულებრივ, ტაო-კლარჯეთად წოდებულს (IX-X საუკუნეები). ამ პროვინციების გარდა ტაო-კლარჯეთის სამეფოში შედიოდა და მის ცხოვრებაში თვალსაჩინო როლს ასრულებდა სხვა ტერიტორიებიც — აჭარა, შავშეთი, სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი (არდაგანი, იმ დროს ეს ტერიტორიის სახელი იყო და არა ქალაქისა, რომელმაც ასეთი დასახელება მოგვიანებით მიიღო ტერიტორიისაგან, როგორც მისმა ცენტრმა), კოლა, სპერი და სხვ. ტოკარსკის არც ეჭვება, რომ საქმე ეხება სწორედ ამ ტერიტორიას, ერთ შემთხვევაში იგი პირდაპირ ლაპარაკობს თავის საგანზე, როგორც „X საუკუნის მეორე ნახევრის ტაო-კლარჯეთის (ესე იგი, ტაო-კლარჯეთის — ს. ჯ.) არქიტექტურაზე, როცა აღიმართა მშვენიერი ნაგებობები ოშკში, იშხანში, ტბეთში“ (გვ. 146). (უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ დრომდე შემონახული ტბეთის ძეგლი შავშეთის, ტაო-კლარჯეთის ერთ-ერთი ყველაზე ჩრდილოეთ რაიონის ტერიტორიაზე იმყოფება — ს. ჯ.). მეორე შემთხვევაში ტოკარსკისთან ეს მიწები იწოდება „ტერიტორიებად მდინარე ჭოროხის აუზში“ (გვ. 200), ყველაზე ხშირად კი ისინი წიგნში სახელდებიან „ტაიქ“-ად (ტაოს დასახელების სომხური ფორმა), რამაც უნდა შეცვალოს ჩვეულებრივი ტაო-კლარჯეთი. რა მტკიცდება ამ მხარის შესახებ?

ტერიტორია. გვიმტკიცებენ, რომ ეს „დასავლური სომხური ტერიტორიები მდინარე ჭოროხის აუზში, ოდესღაც ცნობილ თავადურ გვართა (რომლების? ს. ჯ.) სამფლობელო, რომლებშიც (გვარებში კი არა, ტერიტორიებში — ს. ჯ.) არაბთა შემოსევის დროს ბაგრატიდები აფარებდნენ თავს, X საუკუნის მეორე ნახევარში შედიოდა დამოუკიდებელი სახელმ-

წიფო წარმონაქმნის შემადგენლობაში, რომლის სათავეში იდგა ტაიქის გონიერი, ენერგიული კურაპალატი დაუიტი“ (გვ. 200), რომ ეს — „ოდინდელი სომხური მიწებია“ („...ასეთი ზერხი ცნობილია X საუკუნის მეორე ნახევრის ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურაშიც, როცა აღიმართა მშვენიერი ნაგებობები ოშკში, იშხანში, ტბეთში... ბაგრატიდთა სომხეთის კავშირები ამ ოდინდელ სომხურ მიწებთან... საყოველთაოდ ცნობილია“ (გვ. 146), — ვკითხულობთ ერთგან; „ჭოროხის აუზში მდებარე სომხეთის დასავლეთი რაიონები“ (გვ. 135), — მეორეგან; „ტაიქის ძველი სომხური ქალკიდონიტური ტერიტორიის სოფელ იშხანიდან“ (გვ. 95), — მესამეგან; „ნერსესი, ტაიქის ქალკიდონიტური სომხური ტერიტორიის მცხოვრები“... (გვ. 46), — მეოთხეგან). მაინც რას ემყარება ეს კატეგორიული მტკიცება? არც არაფერს. ტოკარსკის თავისი თეზისის სასარგებლოდ არც ფაქტები მოჰყავს, არც მოსაზრებები.

ისე კი, სურვილი რომ ჰქონოდა და ცოტაოდენი ობიექტურობა გამოეჩინა, იგი შეძლებდა მოცემული მიწების ტერიტორიული კუთვნილების საკითხში გარკვევას. ტოკარსკის თუ არ ნებაგს ქართული ცნობებით სარგებლობა, შესაძლებლობა ჰქონდა ჩაეხედა (რაც სასურველი იქნებოდა) ბერძნულ-რომაულ წყაროებში და ვალდებული იყო (ვბედავთ ამის მტკიცებას) მცირე ყურადღება დაეთმო სომხური ცნობებისათვის.

ამ ტერიტორიის ნამდვილი მეცნიერული ისტორიის აღდგენა სულაც არ არის ძნელი, თუ დიდად ავტორიტეტული ისტორიული წყაროების ჩვენებებს დავეყრდნობით. ქალდეის სახელმწიფოს (იგულისხმება ურარტუს სახელმწიფო — მთგ.) სამხრეთ, მესოპოტამიურ განაპირა მხარეში რომ შეადწინებ უკვე VI-V საუკუნეებში ჩვენს ერამდე, სომხურმა ტომებმა მხოლოდ ძველი წელთაღრიცხვის 189 წლის შემდეგ დაიკავეს ისეთი რაიონები, როგორიც დერჯანი და კარინია — ამჟამად ერზერუმის ოლქი (**სტრაბონი**). ამიერიდან სასაზღვრო ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის არაქსზე გადის (აპოლოდორი). ტიგრან II დროს, ჩვენს ერამდე I საუკუნის სამოცდაათიან წლებში, სომხეთის საზღვრების შემდგომი გაფართოება ხდება. უნდა ვიფიქროთ, მაშინ იყო დაკავებული პროვინცია სპერი (სტრაბონთან — სისპირიტიდა). ტაო კი კვლავ რჩება საქართველოს ფარგლებში: სომხური ტერიტორიების დაწვრილებით ჩამოთვლისას, სტრაბონი (ახალი ერის I საუკუნის დასაწყისი) მათ შორის არსად და არანაირად არ მოიხსენიებს ტაოს.

ქრისტიანული ერის დასაწყისისათვის საზღვარი სომხეთსა და საქართველოს შორის გადის, როგორც ეს შეიძლება დავინახოთ თანამედროვე წყაროთა შედარებით — კრიტიკული შესწავლიდან, მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფ ქედებზე, ამასთან, ჭოროხის ხეობის შუა ნაწილი საქართველოს საზღვრებში შედის. აქ სტრაბონი საზღვარს ვარაუდობს მოსხურ მთებში, პლინიუსი კი ამტკიცებს, რომ იბერიის ტერიტორია პარიადრის მთებამდე

უწევდა. თუნდაც დაგეგმვით ყველა მკვლევარის მიერ გაზიარებულ მოსაზრებას, რომ ძველების პარიადრი ამჟამინდელი მთა პარხალია (ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სახელწოდება პარიადრი განეკუთვნება პარხალიდან სამხრეთ-დასავლეთით შორს მდებარე მთებს), ამ შემთხვევაშიც უეჭველად დასტურდება, რომ აღებულ ეპოქაშიც ტაო, რომლის სამხრეთ-დასავლეთ საზღვარს სწორედ მთა პარხალი წარმოადგენდა, შეადგენდა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოს ნაწილს.

ჩვენი ერის I-III საუკუნეები ქართული სამეფოს მნიშვნელოვანი გაძლიერების პერიოდია.³ რომსა და ირანს შორის შეუწყვეტელი ომების ასპარეზად ქცეული სომხეთი კი თანდათან სუსტდება და იფიჭება. ეს არის სომხეთ-საქართველოს საზღვარზე ტერიტორიულ სამფლობელოთა ახალი გადანაწილების ჟამი. ჩვენი მტკიცება ეხება, უწინარეს ყოვლისა, I საუკუნის მეორე მესამედს, როცა სომხეთის ტახტზე ქართული სამეფო სახლის წარმომადგენლები სხედან. ასევე მნიშვნელოვანია ტაციტუსის ცნობა, რომ ახალი ერის 58 წელს ქართველი მეფის ფარსმან I ბრძანებით **სომხეთში მესხები შეიჭრნენ.**⁴ **მაშასადამე, მესხები ამ დროს კვლავ რჩებიან ქართველი მეფის ქვეშევრდომებად.** მესხები კი, როგორც ყველასათვის ცნობილია, სწორედ იმ სამხრეთ საქართველოს პროვინციების მცხოვრებთა წოდებაა, რომელიც IX-X საუკუნეებში შეადგენენ ტაო-კლარჯეთის სამეფოს; ხოლო აქედან გამომდინარე ის დასკვნაც, რომ მომდევნო ხანის ტაო-კლარჯეთის ტერიტორია ჩვენი ერის I საუკუნის შუა წლებში, ქართული სამეფოს ნაწილს შეადგენდა. არსებობს საფუძველი, აგრეთვე, ვივარაუდოთ, რომ **დიონ კასიუსის** ცნობა იმპერატორ ადრიანეს დროს საქართველოს ტერიტორიის გაზრდის შესახებ, გულისხმობს მისი საზღვრების გაფართოებას სამხრეთის მიმართულებით.

VI საუკუნის შუა წლებისთვის კი, სახელგანთქმული ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოფი კესარიელი, ამიერკავკასიის საქმეებში საოცრად ჩახედული მწერალი, კვლავ ადასტურებს, რომ მაღალმთიან ქვეყანაში დასახლებული მესხები ძველთაგანვე ქართველი მოქალაქენი არიან.⁵

სამხრეთ საქართველოს ფეოდალური სამთავროს ტაო-კლარჯეთის დაარსებასთან ერთად, მდგომარეობა განსახილველ რაიონებში მეტ სიცხადესა და გარკვეულობას იძენს. სამთავროს ტერიტორია სულ უფრო და უფრო ფართოვდება სამხრეთისაკენ და ზედიზედ იერთებს ადრე დაკარგულ რაიონებს. 952 წელს ბიზანტიელი იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი (ძოწითშობილი), კავკასიის საქმეებში ისევე საუცხოოდ ინფორმირებული, როგორც პროკოფი, კატეგორიულად ამტკიცებს, რომ ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფოები თვით თეოდოსიოპოლს, ამჟამინდელ ერზერუმს ებჯინებოდა, და **რომ საზღვარი საქართველოსა და იმპერიას შორის ამ სექტორში მდინარე არაქსზე გადიოდა.** კონსტანტინე წერს: ...,მისი (ქართველი კურაპალატის) თხოვნით (გადაწყდა), რომ ფა-

ზიანის (ქართული ბასიანი, ერზერუმის მომიჯნავე ტერიტორია. — ს. ჯ.) საზღვრად იყოს მდინარე არაქსი, ანუ ფაზისი, და რომ მიწები მარცხნივ, ივერიის (საქართველოს) მხარეს, მიეკუთვნებოდეს ივერიელებს (ქართველებს), მარჯვნივ კი, თეოდოსიოპოლის მხარეს, ციხესიმაგრეები და სოფლები — ჩვენს უდიდებულესობას, და რომ მდინარე საზღვრად იყოს ორივე სამფლობელოს შორის“.⁶ იმავე საუკუნის ბოლოს ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მეთაურმა დავით III კურაპალატმა თავის სამფლობელოებს შეუერთა ახალი ვრცელი ტერიტორიები თვით ვანის ტბის ჩრდილოეთ სანაპირომდე და ქალაქ ერზინკამდე (ამჟამად ერზინჯანი). ზედმეტიცაა ვთქვათ, რომ გაერთიანებული ქართული სამეფო კიდევ უფრო მყარად განმტკიცდა ამ ტერიტორიებზე.

რა შეიძლება ამოვკრიფოთ სომხური ცნობებიდან ამ საკითხის გარშემო? ავიღოთ ყველაზე სუბიექტურად შეფერადებული წყარო, ცნობილი „სომხური გეოგრაფია“, რომელსაც ტრადიცია მოვსეს ხორენაცს მიაწერს და ჩვენი ერის V საუკუნის თხზულებად მიიჩნევს. მკვლევართა ერთი ნაწილი მას VII საუკუნით, მეორე ნაწილი კი IX-ით ათარიღებს. ეს ძეგლი, ეროვნული ტენდენციით გამსჭვალული და ამიტომაც ზოგჯერ ჭეშმარიტების წინააღმდეგ შემცოდველი, ასე აღწერს საქართველოს: „კოლხეთი, ესე იგი ეგერი (ქართულად ეგრისი — ს. ჯ.), იმყოფება პონტოს ზღვის აღმოსავლეთით, სარმატიის ახლოს, და ივერიისა და დიდი სომხეთის თანამოსაზღვრეა. ეგერი ოთხ პროვინციად იყოფა: მანრილი, ეგრევიკი, ლაზივი, ჭანეთი, ესე იგი ხალდეები“. ამრიგად, „გეოგრაფია“ კოლხეთს მიაკუთვნებს არა მარტო თანამედროვე დასავლეთ საქართველოს (სამეგრელო, გურია, აჭარა და სხვ.), არამედ მთელ ლაზისტანსაც, აგრეთვე, კიდევ ჭანთა, იმავე ხალდთა ტერიტორიას, ესე იგი ოლქებს ტრაპეზუნტიდან დასავლეთითა და სამხრეთით. იმავე კოლხეთის აღწერაში ლაპარაკია, რომ ჭოროხი კოლხეთის მდინარეა, თუმცა მისი სათავეები სომხეთში იმყოფება. აღმოსავლეთ საქართველოს შესახებ „გეოგრაფია“ მოგვითხრობს: „ივერია, ესე იგი საქართველო, ეგერიდან აღმოსავლეთით, კავკასიაში სარმატიასთან მოსაზღვრეობით, გაშლილია მდინარე მტკვრის გაყოლებით ალვანეთის საზღვრებამდე. საქართველოს ტერიტორიები შემდეგია: კლარჯნი, არდაჰანი, შავშეთი, ჯავახნი, სამცხე, აჭარა... მანგლისის ხეობა, ქვეშის ხეობა (ახლანდელი ბაშკიჩეთის, ანუ დმანისის რაიონის ძველი სახელწოდება. — ს. ჯ.), ბოლნისის ხეობა, თრელი (ესე იგი თრიალეთი — ს. ჯ.), კანგარნი, ტაშირი“ და სხვ.⁷ „გეოგრაფიის“ ტენდენცია მოცემულ შემთხვევაში იმით გამოვლინდა, რომ შემდგომ თხრობაში ზოგიერთი ამ ტერიტორიათაგან მოხსენიებულია უკვე სომხეთის შემადგენლობაში, მაგრამ ამასთან, ყოველ ჯერზე აღნიშნულია, რომ ასეთ და ასეთ ტერიტორიას „ქართველები ფლობენ“. სავსებით ცხადია (და არც შეიძლება სხვაგვარი გაგება), რომ VII-VIII საუკუნეებში ამ პროვინციების ქართულობა საყო-

ელთად იყო ცნობილი საქართველოს ფარგლებს გარეთაც. ამავე ფაქტს, არსებულ ისტორიულ პირობებში, აგრეთვე, ეთნიკური მნიშვნელობაც ჰქონდა: VII-VIII საუკუნეებში საქართველოს დაკარგული აქვს პოლიტიკური ერთიანობა და დამოუკიდებლობა, ის არაბთა ბატონობის ქვეშ იმყოფება და „სომხური გეოგრაფიის“ გამოთქმა, დასახელებულ პროვინციებს „ქართველები ფლობენ“, უპირატესად იმ აზრით უნდა გვესმოდეს, რომ იქ ქართველი მოსახლეობა ბინადრობს.

ტაოს („ტაიქს“) „სომხური გეოგრაფია“ ასახელებს სომხური ტერიტორიების რიცხვში; მაგრამ აი, გაცილებით უფრო მიუკერძოებელი და უკეთ განსწავლული წყარო, VII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი **ლევონტი (ლევონდი)** პირდაპირ ამბობს, რომ **კოლა შედის საქართველოს ფარგლებში**.⁸ კოლა კი, მდინარე მტკვრის სათავეების რაიონი, იმავე „სომხური გეოგრაფიის“ აღიარებით, პროვინცია ტაოს ნაწილი გახლდათ. იგივე ლევონდი სხვა ადგილას **სამცხეს**⁹ (ქალაქ ახალციხის ტერიტორია) განსაზღვრავს, როგორც ქართული ქვეყნის ტერიტორიას, **მოვსეს ხორენაცი**¹⁰ კი კლარჯეთს საქართველოს ოლქებს მიათვლის და ასე შემდეგ.

ასე რომ, შუა საუკუნეების მოწესის წიგნური წარმოდგენების ტენდენცია, რომელიც მისივე ფაქტობრივი მონაცემებით ამკარავდება, ცხადია. ის (ტენდენცია) გასაგებია, ოღონდ გაუგებარია, როცა ჩვენს დროში და ჩვენს პირობებში არამცთუ არ ძალუძთ, არამედ არც სურთ სწორედ იმავე კლერიკალური კონსტრუქციებისა და წარმოდგენების ტყვეობიდან განთავისუფლება.

მოსახლეობა. ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მოსახლეობის შესახებ ტოკარსკი ასეთ ცნობებს აწვდის მკითხველებს: „მოსახლეობის ძირითად მასას შეადგენდნენ სომხები, რომლებიც აქ ქალკედონელთა ოდინდელი მიმდევრები იყვნენ. მათ... ქართველ ახალმოსახლეთა გვერდიგვერდ ცხოვრებისას, რომლებიც IX საუკუნეში გამოჩნდნენ არაბთაგან და ეპიდემიებისაგან გაჩანაგებულ მხარეში, ნელ-ნელა დაიწყეს დენაციონალიზება“ (გვ. 200-201). „X საუკუნის მეორე ნახევრის ტაიქის არქიტექტურული სკოლა შეიქმნა იმ პირობებში, როცა **სომეხი მოსახლეობის დიდი ჯგუფი** მითითებული მიზეზების გამო საბოლოოდ გამოიყო დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად: და თუმცა ეს ორგანიზმი ძირძველი მოსახლეობის გაქართველების გამო უკვე მიისწრაფოდა ჩამოყალიბებული გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოსკენ. **მოსახლეობის ძირითადი მასა, მიუხედავად სარწმუნოებრივი განსხვავებისა, ჯერაც მრავალი ძაფით იყო დაკავშირებული თავის თანამემამულეებთან**“ (გვ. 213); და კიდევ, ტოკარსკი ლაპარაკობს: „... ძველ სომხურ ქალკედონიტურ ოლქზე ტაიქზე, რომელმაც ძალიან ნელა დაიწყო გაქართველება, აქ IX საუკუნეში ქართველ ახალმოსახლეთა გამოჩენის შემდეგ“ (გვ. 95). ამრიგად, ტოკარსკის რომ ჰკითხო, ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მოსახლეობის ძირითად

და ძირძველ მასას შეადგენდნენ სომხები, რომლებიც X საუკუნის მეორე ნახევარში გამოიყენენ დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად მხოლოდ და მხოლოდ რელიგიურ უთანხმოებათა შედეგად: ქალკედონის კრების დადგენილებათა აღიარების საკითხმა საბედისწეროდ გახლიჩა სომხები ორ შეურიგებელ ჯგუფად, რომელთაც არ შეეძლოთ ერთ პოლიტიკურ ჭერქვეშ ერთად ცხოვრება. ამასთან, როგორც ჩვეულებრივ, ირკვევა, რომ სომეხთა ტაო-კლარჯეთის ჯგუფი „სარწმუნოებაში განსხვავების მიუხედავად, ჯერაც მრავალი ძაფით იყო დაკავშირებული თავის თანამემამულეებთან“.

ავტორი ვერც ერთ ფაქტს ვერ ასახელებს თავისი დებულების სასარგებლოდ და ვერც შეძლებს დასახელებას, რამდენადაც ასეთი ფაქტები არ არსებობს. ყველა მონაცემი საპირისპიროზე მეტყველებს, უწინარეს ყოვლისა, უნდა მივუთითოთ, რომ ტოკარსკის მტკიცება უსუსურია ლოგიკური თვალსაზრისითაც. რანაირად მოხდა, რომ მოსახლეობის „ძირითადი“ და „ძირძველი“ მასა, რომელიც თანაც მრავალი ძაფით იყო საკუთრივ სომხეთთან დაკავშირებული, იმდენად დაემორჩილა რიცხობრივად მცირე ქართველ ახალმოსახლეთა გავლენას, რომ სულაც გაქართველდა? ტაო-კლარჯეთელმა სომხებმა რაღა მაინცდამაინც ქართული გავლენა განიცადეს? ბერძნულ-აღმოსავლური მართლმადიდებლობა, ან სხვა სიტყვებით, ქალკედონიტობა (დიოფიზიტობა), რომელიც, ტოკარსკის მიხედვით, იყო ერთადერთი დამაკავშირებელი რგოლი ტაო-კლარჯეთელ სომხებსა და ქართველებს შორის, ხომ უფრო მეტწილად აერთიანებდა ამ სომხებს ბიზანტიელ ბერძნებთან, რატომ მოხდა ამ სომხების ასიმილირება მაინცდამაინც ქართველებთან და არა ბერძნებთან? ადგილობრივ სომეხთა ქალკედონიტობა ხომ მნიშვნელოვანწილად ბიზანტიის პოლიტიკური ზეწოლის შედეგი იყო, და ეს ზეწოლა IX-X საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. შესაძლოა, ამ შეუწყნარებელი წინააღმდეგობის შერბილების მიზნით ამბობს ტოკარსკი ყრუდ, რომ ქართველი ახალმოსახლეები გამოჩნდნენ „არაბებისა და ებიდემიებისაგან გაჩანაგებულ მხარეში“, მაგრამ თუკი ეს გაჩანაგება შეეხო მოსახლეობას და იქ იმდენად შეასუსტა სომხური ელემენტი, რომ ქართველებს დაუბრკოლებლად შეაძლებინა, მდგომარეობის ბატონ-პატრონი გამხდარიყვნენ, მაშინ ტოკარსკის ყველა შემდგომი მტკიცება, რომლებითაც მკითხველს უპირებს აზრის ჩანერგვას სომხური კულტურის შეუწყვეტელი მემკვიდრეობითობის შესახებ, სრულიად დაუსაბუთებელი აღმოჩნდება. არ იყვნენ კულტურის მატარებლები — არ იყო არც თვით კულტურა.

სიმართლე ისაა, რომ მოსახლეობის ძირითადი, მკვიდრი მასა ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიებზე ოდითგან ქართული იყო ენითა და კულტურით, ხოლო სომხები, თუკი ისინი სადმე იყვნენ, წარმოადგენდნენ სწორედ ახალმოსახლეებს. სომეხ ახალმოსახლეთა არსებობა შეიძლება დავუშვათ,

უმთავრესად, სპერის, ბასიანისა და სამხრეთ ტაოსათვის. საფიქრებელია, რომ სამხრეთ ტაოს ეს ახალმოსახლენი იმ ემიგრანტების სახით მოაწყდნენ, რომლებიც სომეხი ხალხისათვის არაჩვეულებრივად მძიმე ხანებში, V-VII საუკუნეებში სპარსთა და არაბთა ბატონობისას, აქ საიმედო თავშესაფარს ეძებდნენ. ქართველებთან მათ ასიმილაციას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მოსულნი რიცხოვნობრივად უფრო ცოტანი იყვნენ, ვიდრე ამ მხარის აბორიგენები. ამ უდავო ფაქტების რაიმე სხვა გონიერული ახსნის წარმოდგენა ნამდვილად შეუძლებელია.

თვით სომხური ისტორიოგრაფია ადასტურებს ამ ერთადერთ დასკვნას. ჩვენ უკვე ვნახეთ, რომ **მეშვიდე საუკუნის სომხური წყაროები ჩრდილოეთ ტაოს, კერძოდ, მტკვრის სათავეების რაიონს — კოლას, განიხილავენ, როგორც ქართულ ტერიტორიას.**

ტაოს მფლობელი ფეოდალური სახლი, სომხური არისტოკრატიის პირველ რიგებში დაწინაურებული მამიკონიანები, თავიანთი წარმომადგენლობით მიეკუთვნებოდნენ ჭანთა ქართულ ტომს, როგორც ამას აღიარებს და სპეციალურად ასაბუთებს ახალი სომხური ისტორიოგრაფიის უდიდესი წარმომადგენელი, პროფესორი ადონცი.¹¹

უპრიანი იქნება ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის თაობაზე საკითხის განხილვა დაუუკავშიროთ აქ გამეფებულ **ბაგრატიონთა, ანუ ბაგრატიდთა დინასტიის** საკითხს.

ბაგრატიდებზე ტოკარსკი წერს: „სომხეთში ოდითგან გავლენით სარგებლობდა ბაგრატიდების (გაბრატუნების) თავადური გვარი... 755 წლის არაბთა წინააღმდეგ წარუმატებელი აჯანყების შემდეგ... ბაგრატიდები წავიდნენ სომხეთის დასავლეთ რაიონებში, რომლებიც ჭოროხის აუზში არიან განლაგებულნი“ (გვ. 135). „შირაკის ბაგრატიდების გაძლიერებასთან ერთად, რომლებმაც IX საუკუნის მეორე ნახევარში მეფის გვირგვინი დაიდგეს, ხდება ამ გვარის არტანუჯული შტოს სამფლობელოთა გაფართოება საქართველოს მხარეს, სადაც მათ სათავე დაუდეს დინასტიას, რომელიც მართავდა ქართულ სამეფოს მისი არსებობის დასასრულამდე“ (XIX საუკუნის დასაწყისი!), (გვ. 135-136).

ბაგრატიდებს სულაც არ სჭირდებოდა წასვლა „ჭოროხის აუზში განლაგებულ დასავლეთ რაიონებში“, იმიტომ, რომ მათი საკუთარი ფეოდალური ადგილ-მამულები სწორედ აქ იყო. უდავოა, და ეს სომხური წყაროებითაც დასტურდება, რომ ბაგრატიდები წარმოშობით ძველქართული პროვინციიდან, სპერიდან იყვნენ. ცნობილი სომეხი მწერალი მოვსეს ხორენაცი გადმოგვცემს იმ შეხედულებებს, რომლებიც მისი დროის სომხურ საზოგადოებაში ბატონობდა სომხეთში ბაგრატუნებად წოდებული ბაგრატიდების წარმომადგენლობის თაობაზე. თავისი „სომხეთის ისტორიის“ პირველი წიგნის 22-ე თავში ხორენაცი წერს: „...ზოგიერთი არასანდო კაცი ამბობს — თვითნებურად, ჭეშმარიტების გაუთვალისწინებლად — თითქოს ბაგრატუნ-

თა გვირგვინოსანი გვარი ჰაიკიდან წამოიშვა. ამაზე ვიტყვი: არ დაუჯერო ასეთ ბრძევულ ნალაპარაკებს; ვინაიდან ამ სიტყვებში სიმართლის ნიშან-წყალიც არ არის. ისინი უაზროდ და უთავბოლოდ ლაყბობენ ჰაიკსა და მისწარიებზე; ოღონდ იცოდენ, რომ სახელი სამბატი, რასაც ბაგრატიუნები ხშირად არქმევდნენ თავიანთ ვაჟებს, არის საკუთრივ სამბატი მათ პირვანდელ, ესე იგი ებრაულ ენაზე“. ბაგრატიდების გვარის ფუძემდებელზე ზორენაცი იმავე თავში გვამცნობს: „ამბობენ, თითქოს ჰრაჩეიმ გამოსთხოვა ნაბუქოდონოსორს ერთ-ერთი მთავარი დატყვევებული ებრაელი და მოიყვანა... ისტორიკოსის თქმით, მისგან წარმოდგება ბაგრატიუნების გვარი — და ეს სწორია“. ¹² იმავე ნაშრომის მეორე წიგნის 37-ე და 63-ე თავებიდან ჩანს, რომ ბაგრატიდების საგვარეულო მამული სპერში მდებარეობდა, ხოლო მათი მთავარი რეზიდენცია — ციხე-სიმაგრე ბაიბერდში, ამჟამად ქალაქი ბაიბურდი, ¹³ ხოლო რაც შეეხება მოსახლეობასა და მის ენას ბაგრატიდების სამფლობელოებში, ამის შესახებ ზორენაცი კიდევ უფრო საინტერესო ცნობებს გვაწვდის. ზორენაცი კონსტრუქციის თანახმად, სპარსეთის (პართიის) მეფემ არშაკმა სომხეთის მეფედ დანიშნა ვადარშაკი, რომელმაც დაამყარა, როგორც შეეძლო, საზოგადოებრივი წესრიგი ჩვენს მიწა-წყალზე, დააწესა სანახარაროები, რომელთა მეთაურად დანიშნა სასარგებლო კაცები **ჩვენი წინაპრის, ჰაიკის შთამომავალთაგან და სხვათა (გვართაგან)...** უპირველესად იგი ასაჩუქრებს ძლევამოსილ და ბრძენ მოღვაწეს **ებრაელთაგან — სამბა ბაგრატს** და მის გვარს აძლევს უფლებას არშაკიდებს გვირგვინი დაადგას და **მისი სახელის მიხედვით ბაგრატიუნად იწოდებოდეს...** ეს ბაგრატი... **დანიშნა მეფისნაცვლად და ათიათასობით მეომრის უფროსად სომხეთის დასავლეთ საზღვრებზე, სადაც უკვე აღარ გაიშმის სომხური ენა.** ¹⁴ ამრიგად, ჯერ კიდევ VIII ან IX საუკუნეში, რა დროსაც მკვლევართა უმრავლესობა აკუთვნებს ზორენაცი „ისტორიის“ გამოჩენას, უგანათლებულებს სომხები ანგარიშს უწევდნენ, როგორც უდავოს, ბაგრატიდების არასომხური წარმოშობისა და მდინარე ჭოროხის შუა და ზემო წელთა ტერიტორიების არასომხური დასახლების ფაქტს.

ბაგრატიონთა წარმომავლობის შესახებ ძირითადად იგივე წარმოდგენა მოიძიება ბიზანტიურ და ძველქართულ წყაროებში. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი თავის თხზულებაში „ხალხთა შესახებ“, სახელდობრ, 45-ე თავში სათაურით „იბერიელთა შესახებ“ (ან, სხვანაირი გამოთქმით: „ივერიელთა“, „ივირიელთა“; ბერძნები, როგორც ცნობილია, ასე უწოდებდნენ ქართველებს), გვამცნობს: „უნდა ვიცოდეთ, რომ ივრიელები, ესე იგი ივერიელები კურაპალატისა იმით იწონებენ თავს, რომ ურიის იმ ცოლისგან წარმოდგებიან, რომელზეც უკანონოდ დაქორწინდა წინასწარმეტყველი და მეფე დავითი... ისინი ამბობენ, რომ იერუსალიმიდან იყვნენ ის დავითი და მისი ძმა სპანდიატო, რომელმა სპანდიატმაც, როგორც ისინი ამბობენ, ღვთისგან მიიღო წყალობა, რომ ომში ხმლით სხ-

ეულის ვერც ერთ ნაწილს ვერ განუგმირავენ, გარდა გულისა, რომელსაც ომში იფარავდა კიდეც რომელიღაც აღჭურვილობით. ამის გამო ეშინოდათ მისი სპარსელებს. მან კი დაამარცხა და დაიმორჩილა ისინი და (თავისი) იერიელი თვისტომნი ძნელადმისადგომ ადგილებში დაასახლა, ახლა რომ უკავიათ; აქედან დაიწყო მათ ნელ-ნელა გავრცელება და გამრავლება და დიდ ხალხად იქცნენ... მას აქეთ, რაც ისინი იერუსალიმიდან იმ მიწაზე გადასახლდნენ, ამჟამად რომ ბინადრობენ, გავიდა 400-500 წელი ახლანდელ დრომდე, ესე იგი სამყაროს შექმნიდან 6460 წლის მე-10 ინდიქტიონამდე“ (ესე იგი, ჩვენი ერის 952 წელი — ს. ჯ.), (ციტ. გამოც. გვ. 162-163).

ტაო-კლარჯეთის მკვიდრი, კონსტანტინე პორფიროგენეტის თანამედროვე გამოჩენილი ქართველი მწერალი გიორგი მერჩულე „მეფე აშოტ კურაპალატს“, ბაგრატიონთა ტაო-კლარჯეთის ხაზის მამამთავარს, უწოდებს „ხელმწიფეს, წინასწარმეტყველისა და ღვთით მირონცხებულის, დავითის სახელდებულ ძეს“.¹⁵

დავით წინასწარმეტყველის შთამომავლებად თვლის ბაგრატიონებს ძველი ქართველი ისტორიკოსი **ჯუანშერიც**. საგვარეულო მემატიანე **სუმბატ ბაგრატიონი კი**, რომელმაც თავისი გვარის ისტორიისათვის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო დაგვიტოვა, დაწვრილებით ავითარებს იმავე გენეალოგიას XI საუკუნის ოცდაათიანი წლების დასაწყისში.

არტანუჯულ, ანუ ტაო-კლარჯეთის მფლობელ სახლს IX საუკუნის დასაწყისში საძირკველი ჩაუყარა ხსენებულმა აშოტ კურაპალატმა, რომელიც აქ თბილისიდან მოვიდა, სადაც მაღალი პოსტი ეჭირა, მაგრამ არაბებს წაეჩხუბა. მისი გამოისობით, ამბობს მერჩულე „დამყარდა ქართველებზე აშოტისა და მისი ვაჟების ბატონობა („მთავრობა“) საუკუნის ბოლომდე“.¹⁶

ამ სახლისა და თვით სამთავროს ისტორია, აგრეთვე, კარგად არის ცნობილი ქართული, ბიზანტიური, სომხური და არაბული წყაროების მიხედვით. თბილისიდან გაქცეული აშოტი თავდაპირველად კლარჯეთში მკვიდრდება და თავის რეზიდენციად ძველ ქართულ ქალაქს არტანუჯს ირჩევს, — სადაც მშენებლობას ჯერ კიდევ V საუკუნეში ეწეოდა ცნობილი ქართველი მეფე ვახტანგ გორგასალი. რამდენადაც ეს ტერიტორია მაშინ პოლიტიკურად ბიზანტიის საზღვრებში შედიოდა, აშოტი იმპერატორს თავის სენიორად აცხადებს. აქედან არის ბიზანტიური სამეფო კარის წოდებები ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა გვარში, მათ რიცხვში უმაღლესიც — „კურაპალატი“; თუმცა, თანდათანობით აშოტის შთამომავლები, ფაქტობრივად, თავისუფლებიან ამ ვასალური დამოკიდებულებისაგან და X საუკუნეში სიუხერენული მმართველები ხდებიან, თანაც ადრინდელ ტიტულებს ინარჩუნებენ, პირველ ყოვლისა, კურაპალატის ტიტულს, რომელსაც გვარის უფროსი ატარებდა.

ტაო-კლარჯეთში ადრე ყალიბდება თავისებური საუფლისწულო წყობილება, რომელიც კიევის რუსეთის წყობილებას გვაგონებს, მაგრამ, ამასთანავე, აქ მრავალრიცხოვან მთავართა იერარქია ერთობ მკაფიოდ არის გამოკვეთილი. მთელი სამეფოს მეთაურის ტიტული გახლავთ **ქართველთა კურაპალატი**, რაც დადასტურებულია ყველა ზემოდასახელებული წყაროთი. IX საუკუნის ბოლოსათვის აქვე ჩნდება **ქართველთა მეფის** ტიტული, მომდევნო საუკუნის ბოლოს კი — **მეფეთ-მეფისა**. ეს პოლიტიკური მდგომარეობა ნათლად აისახა მერჩულის თხზულებაში, რომელიც მოგვითხრობს, რომ „ცხოვრება (გრიგოლ ხანძთელისა) დაწერილია 90 წლის შემდეგ მისი აღსრულებიდან, 6554 წელს სამყაროს დასაწყისიდან (950 წელს ახალი ერით)... ქართველებზე აშოტ კურაპალატის (გარდაიცვალა 954 წელს), ადარნერსეს ძის (**იგულისხმება ადარნასე II კურაპალატის ძე აშოტ II — მთგ.**), ქართველთა მეფის ბატონობისას... ერისთავთ ერისთავის სუმბატის, მეფე ადარნერსეს ძის დღეებში, ადარნერსეს, მაგისტრ ბაგრატის ძის, მაგისტრობისას, როცა ერისთავი იყო სუმბატი, მამფალ დაუთის ძე“...¹⁷

სამთავროს დამაარსებლის აშოტის შთამომავლობა IX საუკუნის მიწურულსა და X საუკუნეში წარმოდგენილია ორი შტოთი: **კლარჯეთულით, ანუ არტანუჯულით**, რომელსაც სათავე დაუდო აშოტის უფროსმა ძემ ადარნასემ, და ტაოს შტოთი, რომლის წინაპარი გახლავთ აშოტის შუათანა ძე, კურაპალატი ბაგრატ I. მერჩულეს ჩანაწერებში მოხსენიებული პირველი სამი მბრძანებელი ტაოს შტოს წარმომადგენელია, ბოლო, სუმბატი, — არტანუჯულისა.

ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებმა ჯერ კიდევ IX საუკუნის პირველ ნახევარში მნიშვნელოვნად გააფართოვეს თავიანთ სამფლობელოთა საზღვრები, სამეფოს თანდათან შემატეს მიწები მტკვრის ზედა წელის გაყოლებით — კოლა, არტაანი, ჯავახეთი, სამცხე და ჭოროხის გასწვრივაც, სადაც, კერძოდ, ტაოც დაიკავეს, სწორედ ეს მიწები გაიყვეს ერთმანეთში აშოტის შთამომავლებმა.

რამდენადაც ტოკარსკი სპეციალურად არის დაინტერესებული ამ მხარის მდგომარეობით სწორედ X საუკუნეში, ჩვენც მიემართოთ მოცემულ პერიოდს. X საუკუნის დასაწყისში ტაო-კლარჯეთის სამეფოს სათავეში უდგას ადარნასე II (888-923), აშოტ I-ის შვილთაშვილი (აშოტ I კურაპალატი — ბაგრატ I კურაპალატი — დავით I კურაპალატი — ადარნასე II კურაპალატი). იმპერატორი კონსტანტინე პორფიროგენეტი ბევრს მოგვითხრობს მასზე თავის თხზულებაში „ხალხთა შესახებ“, უწოდებს რა „ადრანასირს, საქართველოს (ივერიის) კურაპალატს“ (ასეა სამჯერ),¹⁸ ან ძალიან ხშირად — უბრალოდ კურაპალატს, თან ამ წოდებით აღნიშნავს მხოლოდ და მხოლოდ ტაო-კლარჯეთის მპყრობელს ახლო აღმოსავლეთის ყველა სხვა მპყრობელთაგან განსხვავებით.

ადარნასე II-ს ახლოს იცნობდა, აგრეთვე, სომეხი კათალიკოსი და ისტორიკოსი იოანე დრასხანაკერტეცი, რომელიც ერთხანს ადარნასეს კარზე სტუმრობდა, როცა იძულებული შეიქნა სამშობლო დაეტოვებინა არაბთა მორიგი შემოსევის შედეგად. იოანესათვის ადარნასე გახლავთ „ქართველთა დიდი მთავარი“ (ადრეულ პერიოდში), ან „ქართველთა დიდი კურაპალატი“ (ადარნასე ასე ორჯერ იწოდება იოანეს ტექსტში), ან „ქართული ქვეყნის მეფე“, ან „ქართველი მეფე“ (ასეა 14-ჯერ), ან უბრალოდ კურაპალატი (ორ-ჯერ).¹⁹ იოანე მოხაზავს ტაო-კლარჯეთის სამეფოს საზღვრებსაც ისე, რომ საეჭვოს არაფერს ხდის. ასე მაგალითად, იოანე გვიამბობს, რომ არაბთაგან დევნილი მეფე სუმბატი თავისი დომენიდან, შირაკიდან, გაიქცა მეგობრის ადარნასე კურაპალატის სამფლობელოებში მდებარე ტაიქის გამაგრებულ ადგილებში.²⁰ იოანე ტაოს სხვა შემთხვევაშიც მიაკუთვნებს ადარნასეს სამფლობელოებს.²¹ დაბოლოს, იგივე ავტორი სომეხი მეფის ტრაგიკულ ბედზე საუბრისას, გვამცნობს, რომ არაბთა მხედართმთავარმა „სდია მეფე სუმბატს, ფეხდაფეხ მიჰყვა, სდია ქართველთა ქვეყნამდე, სანამ სუმბატი არ შეეფარა კლარჯეთის მიუდგომელ ციხე-სიმაგრეებს“.²² მაშასადამე, X საუკუნის ოციანი წლების მოწინავე სომეხთათვის ტაო (სომხურად ტაიქი) და კლარჯეთი უდავოდ ქართული ოლქები იყო.

ასე წერენ ადარნასეს თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსები; ჩვენი თანამედროვე ზოგიერთი ისტორიკოსი (ტოკარსკი!) კი წერს: „X საუკუნის დასაწყისში, ქართული ქრონიკების მოწმობით, ქართველმა მეფემ ადარნასემ მეზობელი ტაიქის ეპარქიაში, სოფელ ბანაში (ამჟამად ფენიაკი) ააშენა ტაძარი“ (გვ. 98). ადარნასესათვის ტაო „მეზობელი ეპარქია“ ყოფილა! რამდენად არის ეს მართალი თუნდაც სუბიექტურად, შეიძლება დავინახოთ იქიდანაც, რომ რამდენიმე ფრაზის ქვემოთ, ტოკარსკი, უცნაური წინდაუხედაობით, წერს: „...არა შორეულ ვადარშაპატში, არამედ თავისთან, ტაიქში მიაგნო ადარნასემ იმ ნიმუშს, რომლის გადმოღებაც გადაწყვიტა“ (იგულისხმება იშხანი).

იოანე დრასხანაკერტეცმა (სხვათა შორის, ისევე, როგორც იმპერატორმა კონსტანტინემ) კარგად იცის ქართველ ბაგრატიონთა მეორე, პოლიტიკური აზრით, უმცროსი — არტანუჯული, ანუ კლარჯეთელი შტოც, რომლის ყველაზე გამოჩენილი წარმომადგენელი მის დროს გახლდათ იშხანთა იშხანი („ერისთავთ-ერისთავი“) გურგენი. იოანე მას უწოდებს „ქართველთა დიდ მთავარს“, ან უბრალოდ „ქართველთა მთავარს“, ხოლო გურგენის საუფლისწულო სამფლობელოებს მტკვრის ზემო წელის გაყოლებით და სხვა რაიონებშიც, აგრეთვე, „ქართველთა ქვეყანას“ აკუთვნებს.²³

ადარნასე II კურაპალატს ოთხი ძე ჰყავდა (რაც ცნობილი იყო იმპერატორ კონსტანტინესთვისაც), რომლებიც მორიგეობით იღებდნენ ტაო-კლარჯეთის მართვა-გამგეობის სადავეებს და შესაბამის ტიტულებს. ასე მაგალითად, თვით იმპერატორმა კონსტანტინე პორფიროგენეტმა კურა-

პალატის წოდება, ანუ, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „კურაპალატის მამობრივი წოდება“ უწყალობა მეორე ძეს, აშოტ II.²⁴

იმპერატორ კონსტანტინესათვის, რომელიც 952 წელს წერს სამხრეთ საქართველოს შესახებ, ტაო-კლარჯელი ბაგრატიონები ქართველები არიან, ანუ ივერიელები, მათი ქვეშევრდომები, აგრეთვე, ქართველები, მათი ქვეყანა — საქართველო, ანუ ივერია. მისი ნაშრომის „ხალხთა შესახებ“, ორი თავი, რომლებიც სამხრეთ საქართველოსა და მის მფლობელ სახლს ეძღვნება, შესაბამისად არის დასათაურებული: „ქართველთა შესახებ“ და „ქართველთა გვარტომობისა და ციხე-სიმაგრე არტანუჯის შესახებ“.

კონსტანტინესთან დამოწმებულია ტაო-კლარჯელ ბაგრატიონთა ეროვნული თვითშეგნებაც. იტყობინება რა იმპერატორ ლეონის, იმპერატორ რომანოზისა და თავისი საკუთარი მცდელობის შესახებ — მიიღონ ბაგრატიონთაგან მათი ციხე-სიმაგრე კეცი, „რათა პურს იქ არ დებულოდეს თეოდოსიოპოლი (ერზერუმი)“, რომელიც ამ დროს არაბთა ხელშია, კონსტანტინე გვიამბობს, ბიზანტიელი ხელისუფალნი როგორ არწმუნებდნენ კურაპალატსა და მის ძმებს, რომ თეოდოსიოპოლის აღებისას ისინი მათ მისცემდნენ ამ ციხე-სიმაგრეს, მაგრამ ქართველებს არ უნდოდათ ამის გაკეთება თეოდოსიოპოლელთა სიყვარულის გამო და იმიტომაც, რომ არ ევნოთ ქალაქ თეოდოსიოპოლისათვის, მაგრამ ისინი უპასუხებდნენ ბატონ რომანოზსა და ჩვენს უდიდებულესობას: „ჩვენ რომ ეს ჩავიდინოთ, შვერცხვებით ჩვენს მეზობლებთან, სახელდობრ, ჩვენს მაგისტროსთან და აბაზგიის მპყრობელთან, ვასპარუკანის მპყრობელთან და სომეხთა მპყრობელებთან, ვინაიდან ისინი იტყვიან, რომ იმპერატორი არ ენდობა ქართველებს (ივერებს), — კურაპალატსა და მის ძმებს...“²⁵

სწორედ ამ სახლის წარმომადგენელი გახლდათ სახელგანთქმული დავით III კურაპალატი, ადარნასე II შვილთაშვილი და მისი გვირგვინოსანი ვაჟების ძმის შვილიშვილი: მეფე დავით II (გარდაიცვალა 937 წელს), აშოტ II კურაპალატისა (გარდაიცვალა 954 წელს) და სუმბატ კურაპალატისა (გარდაიცვალა 958 წელს). დავით III პაპა, ბაგრატი, ადარნასე II ვაჟი, მაგისტროსის ტიტულის მატარებელი, 945 წელს გარდაიცვალა ისე, რომ ვერ მოესწრო კურაპალატის წოდებას, რომელსაც ამ დროს უფროსობის მიხედვით ფლობდა აშოტ II. სამაგიეროდ, დაკმაყოფილდა მისი (ეს იგი, მაგისტროს ბაგრატი) ვაჟი ადარნასე III, ტაო-კლარჯეთის უზენაესი მპყრობელი და ქართველთა კურაპალატი 958-961 წლებში. ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი მერჩულეს ჩანაწერი ადარნასესაც ახსენებს: ამ ჩანაწერის შესრულების მომენტში (950-951 წლები) ადარნასე ჯერ მხოლოდ მაგისტროსი გახლდათ; ერთ-ერთი მისი ბიძათაგანი აშოტ II კურაპალატი და ტაო-კლარჯეთის სახელმწიფოს მეთაური იყო, მეორე კი, სუმბატი — ერისთავთ-ერისთავი. ადარნასე III შემკვიდრე მისი სახელგანთქმული ვაჟი დავით III (961-1001 წლები) გახდა.

სინამდვილეს არ შეეფერება ტოკარსკის მტკიცება, თითქოს დავით III-ს „არასდროს არ ეტარებინოს მეფის ტიტული (გვ. 200)“. თითქოს მან საკუთარი თაოსნობით „თქვა უარი თავდაპირველ განზრახვაზე, თავისი მამულები ბაგრატ III გადაეცა“ (გვ. 201), თითქოს „დავითის მმართველობა რაიმე სერიოზული საომარი ამბებით არ ყოფილა დამძიმებული“.

აი, დავით III მეფობის ფაქტები, რასაკვირველია, ერთობ მოკლედ გადმოცემული.

ადარნასე III კურაპალატს ჰყავდა ორი ძე: უფროსი — ერისთავთ-ერისთავი ბაგრატ და უმცროსი — მაგისტროსი დავითი. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შორის ძველთაგანვე დადგენილი ტრადიციის თანახმად, უკვე ამ დროს დავით III, ძმის სწორფრად, მამაზე რომ არა ვთქვათ რა, აგრეთვე, უნდა წოდებულიყო მეფედ და მართლაც, ოშკის ტაძრის ფართოდ ცნობილ ქართულ სამშენებლო წარწერაში ვკითხულობთ: „...ჩვენმა ღვთით კურთხეულმა მეფეებმა დაიწყეს ამ წმიდა ტაძრის მშენებლობა... ამ დიდმა მეფეებმა ჩვენმა... ღვთით დალოცვილი ადარნასე კურაპალატის სახსრებით, ერისთავთ-ერისთავმა ბაგრატმა და მაგისტრმა დავითმა, დაე, წმიდა სამების მარჯვენა იყოს სამივეს მფარველი“²⁶... შატბერდის მოღვაწე იოანე ბერა, რომელმაც 973 წელს „პარხლის ოთხთავი“ (სახარების ქართული თარგმანის ერთ-ერთი ცნობილი ნუსხა) გადაწერა პარხალში (სამხრეთი ტაო) ქართული მონასტრისათვის, ამ ხელნაწერის მინაწერი ახალ მონაცემებს გვაძლავს, ახსენებს რა „ჩვენს მეფეებს, ღვთით განდიდებულ მეფეს ქართველთა ბაგრატს, მაგისტროს დავითს, ერისთავთ-ერისთავს სუმბატს და ღვთით ბოძებულ მათ ძეთა“, და სხვა ადგილას: „ღვთით კურთხეულ მეფეთ მეფეს (დაე, ადიდოს უფალმა!), ღვთით მოვლენილ მაგისტროს დავითს“²⁷. ამრიგად, 973 წელს დავით III ჯერაც მაგისტროსად რჩება, მაგრამ უკვე „მეფეთ მეფის“ ტიტულით გამოდის, რაც პირველ შემთხვევას წარმოადგენს ტაო-კლარჯეთის მბრძანებელთა ისტორიაში.

ეს საესებით შეესაბამებოდა რეალურ მდგომარეობას: დავით III, უფროსი, ვიდრე მამამისი და პაპები, მისი წინამორბედი ქართველი კურაპალატები, იყო მთელი სამხრეთ საქართველოს უზენაესი მპყრობელი. მას „ნებაყოფლობით დაემორჩილა ყველა ხელმწიფე“, როგორც ამბობს დავითის თანამედროვე სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონეცი.²⁸ მფლობელ მთავართა შორის, რომლებმაც მეფეთ მეფე დავით III სიუზერენიტეტი აღიარეს, იყვნენ არაქართველი, მაგალითად, მეზობელი სომეხი მფლობელნიც.

შემდეგ დავითი „კურაპალატის“ ტიტულსაც იღებს. ეს ხდება, ალბათ, 978-979 წლებში. „ქართველ კურაპალატს“ უწოდებს დავითს, ისევე, როგორც სტეფანოს ტარონეცი, სომეხი ისტორიკოსი **არისტაკეს ლასტივერტეცი**, რომელიც დავითის შესახებ გვიამბობს **სკლიაროსის** ცნობილ აჯანყებასა და დავითის მემკვიდრეობის საკითხთან დაკავშირებით.²⁹ ასევე ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც: **კედრენე** დავითს „ქართველების არქონტს“³⁰

უწოდებს, **ზონარა** კი უფრო სწორად — „კურაპალატს“, რომლის სამფლობელოები „საქართველოში მდებარეობს“.³¹ სომხურ ისტორიოგრაფიაში სწორი ცნობები დავით III შესახებ საუკუნეების მანძილზე შემოგვინახა: ასე მაგალითად, მათე ედესეცთან (XII საუკუნე) დავითი ნახსენებია, როგორც „კურაპალატი, საქართველოს მმართველი“.³²

დავით III გავლენა ძალიან სწრაფად იზრდებოდა. მეორე ცნობილ ქართულ ხელნაწერში „სამოთხე“, რომელიც ოშკშია გადაწერილი, 977 წლის ერთი ჩანაწერი დავითს ჯერ კიდევ უწოდებს „ჩვენს მეფეს, მაგისტროს დავითს“, სხვა ჩანაწერი კი, რომელიც პირველზე რამდენიმე წლით გვიანდელია, უკვე „ძღვამოსილ და სრულიად დაუმარცხებელ დავით კურაპალატად“ ან **მთელი აღმოსავლეთის** კურაპალატადაც კი მოიხსენიებს.³³

ბიზანტიის შინაურ საქმეებში ჩარევის შედეგად მოხდა დავით მეფის ახალი, ერთობ საგრძნობი გაძლიერება, რამაც იმპერატორის ტახტი **ბარდასკლიაროსის** ხელყოფისაგან იხსნა. კონსტანტინოპოლის კარის თხოვნით დავითმა მემბოზე მხედართმთავრის წინააღმდეგ 12 ათასი რჩეული მხედარი გაგზავნა, რომლებმაც მაკედონიელთა დინასტიისადმი ერთგულად შთნილ ჯარებთან ერთად გაანადგურეს სკლიაროსი პალატის ნაპირებთან 979 წლის გაზაფხულზე. მაღლიერმა ბიზანტიის მთავრობამ გაწეული დახმარებისათვის დავითს, როგორც ამას სტეფანოს ტარონეცი იტყობინება, უზარმაზარი ტერიტორია დაუთმო: **კარინის** (ამჟამად **ერზერუმის**) მხარე, მისი მეზობელი ბასიანის (ამჟამად **ბასინის**) მხარე, **ჰარკისა** და **აპაჰუნიკის** (**დანის ტბის** ჩრდილო-დასავლეთით) მხარეები და სხვ.³⁴

დავითის სამფლობელოთა სამხრეთ საზღვარმა ქალაქ **ერზინჯანთან** გადაინაცვლა. გარდა ამისა, ქართულმა ჯარებმა ვეებერთელა ნადავლი იგდეს ხელთ, რომლის ნაწილი **ათონზე** (ქალკედონიის ნახევარკუნძული) ცოდნისა და განათლების ცნობილი შუასაუკუნეობრივი ქართული ცენტრის მშენებლობას მოხმარდა. ამ გამარჯვების შესახებ ქართულ წყაროებში მრავალი ცნობა გვხვდება. კერძოდ, ზარზმის ტაძრის (სამცხეში) ქართული წარწერა გვაუწყებს: „როცა საბერძნეთში სკლიაროსი აჯანყდა, დავით კურაპალატი (ღმერთმა ადიდოს იგი!) დაეხმარა წმინდა მეფეებს და ყველანი სალაშქროდ გაგვაგზავნა. ჩვენ სკლიაროსი უკუვაქციეთ...“³⁵

შემდგომ კი ერთი დიდი მარცხი მოუვიდა დავითს: გარეული აღმოჩნდა ახალ (ფოკას) აჯანყებაში იმპერატორ ბასილის წინააღმდეგ. ვინაიდან აჯანყებულები დამარცხდნენ, დავითი იძულებული შეიქნა იმპერატორისათვის საკუთარი სამფლობელოები აღეთქვა გარდაცვალების შემდეგ. ასე მოგვითხრობს ამ ფაქტების შესახებ არაბი ისტორიკოსი იაჰია ანტიოქელი.³⁶ საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ დავითის ამ ანდერძში ლაპარაკი იყო ბიზანტიისგან სწორედ ახლადმიღებულ მხარეებზე. ფაქტობრივად, ეს მიწები ბიზანტიურმა ჯარებმა მხოლოდ დავითის გარდაცვალების შემდეგ დაიკავეს.

დავითი მგზნებარე ქართველი პატრიოტი იყო და ზოგადქართულ საქმეებსაც აქტიურად ჰკიდებდა ხელს, ახლო აღმოსავლეთში ერთობ დიდი ინტერესებითა და მოვალეობებით გადატვირთვის მიუხედავად დავით III ყველა ქართული მხარის გაერთიანების მთავარ ინიციატორად და ორგანიზატორად მოგვევლინა. გაერთიანებული ქართული სამეფოს ტახტზე მან თავისი აღზრდილი (დავითი უშვილო გახლდათ) და ახლო ნათესავი ბაგრატ III ბაგრატიონი დასვა, ამასთან, სახალხოდ განაცხადა (ქართველი ისტორიკოსის დამოწმებით): „ესე არს ტაოს, ქართლისა და აფხაზეთის მემკვიდრე, ძე და აღზრდილი ჩემი, მე კი მისი მზრუნველი და შემწე ვარ. ყველა მორჩილებდეთ მას“. დავითის ეს საქციელი უპასუხებდა საქართველოში ობიექტურად ჩამოყალიბებულ პირობებს და სრული წარმატებითაც დაგვირგვინდა.

სხვანაირად (და, რასაკვირველია, წინააღმდეგობრივად, როგორც ყოველთვის) ხსნის მოვლენებს ტოკარსკი: „ქართული სახელმწიფოს (ქართლი და აფხაზეთი) გაერთიანებას სათავე დაედო, — წერს იგი, — დავითის ერთობ ქმედითი მონაწილეობით, რომელმაც თავისი სამფლობელოები თავდაპირველად ბაგრატ III-ს უანდერძა, თუმცა ეს ანდერძი სიკვდილის წინ იმპერატორ ბასილის სასარგებლოდ შეიცვალა. ტაოს ფეოდალის ასეთი დამოუკიდებელი მდგომარეობა განისაზღვრებოდა იმ განსაკუთრებული მიზეზებით, რომლებიც მას ხელს უშლიდა მეზობელ საქართველოსთან ან სომხეთთან გაერთიანებულიყო. მოსახლეობის ძირითად მასას შეადგენდნენ სომხები, რომლებიც აქ ქალკედონიტთა ოდინდელი მომხრეები იყვნენ (აქედან გამოვიდა VII საუკუნეში ცნობილი კათალიკოსი ნერსეს აღმშენებელი). ამას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო ხელი შეეწყო აღორძინებულ სომხურ სამეფოში მათი შესვლისათვის. ისინი თავს გაცილებით ახლოს გრძნობდნენ ერთმორწმუნე საქართველოსთან და, რაკი ქართველ ახალმოსახლეებთან გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ, რომლებიც IX საუკუნეში გამოჩნდნენ არაბებისა და ეპიდემიებისაგან აოხრებულ მხარეში, ნელ-ნელა იწყეს დენაციონალიზება. საქართველოსთან გაერთიანება ამ პროცესის გაძლიერებასა და დაჩქარებას ემუქრებოდა. შესაძლოა, ამიტომაც თქვა დავითმა უარი თავდაპირველ განზრახვაზე თავისი მიწები ბაგრატ III-ისათვის გადაეცა“ (გვ. 200-201). მკითხველი კვლავ საგონებელშია ჩავარდნილი: ერთი მხრივ, დავითი „ერთობ ქმედითი მონაწილეობას“ იღებს საქართველოს გაერთიანებაში, მეორე მხრივ — ამ გაერთიანებას გადამწყვეტ დარტყმას აყენებს, როცა თავის სამფლობელოებს ბიზანტიელ იმპერატორს უანდერძებს იმ ერთადერთი მოსაზრებით, რომ საქართველოსთან გაერთიანებით მისი სახელმწიფო შეიძლება საბოლოოდ გაქართველდეს. მკითხველს ებადება კითხვა, თუ როგორ ვერ შეძლო მისი ხალხისათვის დამუქრებულ ასეთ მომაკვდინებელ საფრთხეს მიხვედრილიყო ორი ათწლეულით ადრე ეგზომ „ჭკვიანი, ენერგიული“, „სახელგანთქმული“, „გამოჩენილი

ტაოელი მმართველი“ (ტოკარსკის განსაზღვრებებია), როგორიც დავით კურაპალატი იყო. თუმცა აქ ჩვენ გვაქვს ის იშვიათი შემთხვევა, როცა ტოკარსკის ფაქტები მოჰყავს თავისი დებულების დასასაბუთებლად. აი, რას გვამცნობს იგი საკუთარი თეზისის დასამტკიცებლად: „ტაოს კურაპალატის განსაკუთრებულმა მდგომარეობამ ასახვაც კი ჰპოვა მის მონეტებში, რომელთა ერთ-ერთი იშვიათი ეგზემპლარი ლენინგრადში, სახელმწიფო ერმიტაჟში ინახება. იმ დროს, როდესაც ბაგრატ III-ის მონეტები საქართველოში მიმოქცევაში მყოფ ღირებულებას ჰბაძავს არაბული ლეგენდების აღდგენითაც კი, დავითის მონეტების პირს აქვს წარწერა „ქრისტე, შეიწყალე დავითი“, ზურგს კი — ჯვრის გამოსახულება მის შტოებს შორის ასოებით, რომლებიც იკითხება, როგორც სიტყვა „კურაპალატი“ (გვ. 201). სულ ესაა, ოღონდ თავს ნებას მივცემთ ამ ფაქტებს ერთიც მივუმატოთ, ტოკარსკისგან მიჩუმათებული: წარწერები დავით კურაპალატის მონეტებზე (და არა მხოლოდ მონეტებზე) ქართულადაა გაკეთებული. ამგვარად, ტოკარსკის მიხედვით, დავით კურაპალატის მონეტები, ორიგინალური ნიმუშის მონეტები, ქრისტიანული ემბლემითა და ქართული წარწერებით, დავითის ანტიქართულ განწყობებს მოწმობს, მისი მემკვიდრის ბაგრატ III-ის, გაერთიანებული საქართველოს მეფის მონეტები კი, შექმნილი არაბული მონეტების მიბაძვით და არაბული წარწერების მქონე — საპირისპიროს მოწმობს. თუ ტოკარსკის ეს მსჯელობა ფუნდამენტურობით არ გამოირჩევა, სამაგიეროდ უეჭველად ორიგინალურია.

კულტურა. მთელი ეს ძალდატანება საყოველთაოდ ცნობილ ფაქტებზე, მათი საოცრად დამახინჯებული სახით წარმოდგენა ტოკარსკის სჭირდება დამატებითი მიზნებისათვის, რომლებსაც მეცნიერებასთან არაფერი აქვს საერთო. აქამდე ითვლებოდა, რომ **ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურა არის ქართული არქიტექტურის ორგანული ნაწილი**, ტოკარსკი ცდილობს უკუაგდოს მეცნიერებაში მტკიცედ დამკვიდრებული წარმოდგენა; თუმცა აქ გაბედულება ღალატობს, თითქმის სულ ლაპარაკობს მეცნიერი მუშაკისათვის უღირსად — გადაკერითა და ქარაგმულად, მაგრამ მკითხველს მომაბეზრებლად უნერგავს სავსებით გარკვეულ აზრს.

როცა ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურის ორიგინალობის ყალბ დამცველად გამოდის („...სახელოვანი ტაოს კურაპალატის მფარველობით მის სამფლობელოებში X საუკუნეში შეიქმნა თვითმყოფადი არქიტექტურული სკოლა, რომელმაც თვალსაჩინო ზუროთმოდღერები მოგვცა“, ან „სომხეთისა და საქართველოს არქიტექტურის შესწავლისას არ შეიძლება არც ჩვენთვის საინტერესო მხარეთა ძეგლების იგნორირება, არც ერთ-ერთი ამ ქვეყნის არქიტექტურისათვის მიწერა მხოლოდ სახელმწიფო კუთვნილების ფაქტის მიხედვით“ (გვ. 202-203), თანდათანობით იკრებს რა გაბედულების რაღაც ელემენტებს, ტოკარსკი ჭრის მის მიერვე მოგონილი ტაო-კლარჯეთის არქიტექტურის თვითმყოფადობის ფესვებს და თავისი

საქმის დასრულებას ცრუმეცნიერების მომავალ მსახურთ ანდობს, რომლებმაც ტოკარსკის დამოწმებისას, პირადად თავიანთი მხრიდანაც უნდა დაუმატონ რაიმე.

203-ე გვერდზე ტოკარსკი წერს: „იქ, იშხანში, VII საუკუნეში **სომხურ გარემოში ჩაისახა და პირველად განხორციელდა** ზვარტნოცის, სომეხ ხუროთმოძღვართა ერთ-ერთი საუკეთესო ქმნილების, იდეა“. თვით იშხანის ტაძრის თაობაზე ამბობს: „ტაძარი იშხანში, აგებული VII საუკუნეში სომეხი **კათალიკოსის ნერსეს აღმაშენებლის** მიერ სომხურ საპატრიარქო ტახტზე მის აღსაყდრებამდე, პირველად განახლდა IX საუკუნეში ცნობილი ქართველი მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის, საბას (საბანის) მიერ. საფუძველი არა გვაქვს საბას ღონისძიებებში ისეთი ძირფესვიანი გადაკეთება დავინახოთ, რის შედეგადაც მრგვალი ტაძარი ჩვენს დღეებამდე შემონახულ ჯვრისებრ ტაძრად გადაქცეულიყო... **საბას დროს იშხანში სამშენებლო სამუშაოების მიზანი იყო მხოლოდ ტაძრის ისეთ მდგომარეობაში მოყვანა, რომ მასში ღვთისმსახურება შეძლებოდათ.** X საუკუნის შუა წლებისათვის **ნერსეს ნაგებობა** უკვე იმდენად იყო დანგრეული, რომ აზრი არ ჰქონდა მის აღდგენას, და დავითის დროს მის აღგილზე ახალი ტაძარი აშენდა... **რომლის საკურთხეველში ძველი აფსიდის კოლონადა შევიდა**“ (გვ. 205-206)... და რომ ამ ახალი მშენებლობის ამოცანა თითქოს ის იყო, რომ „ოშკის ტიპის საფუძველზე ახალი ტაძარი აშენებულიყო, **ამავე დროს შენარჩუნებულიყო ძველი აფსიდა**“ (გვ. 207)... ბანის სახელგანთქმულ ტაძარზე, რომელიც, ტოკარსკის აღიარებით, ქართველი მეფის ადარნასე II-ის მიერ იყო აგებული (გ. ნ. ჩუბინაშვილი ამ ძეგლს VII საუკუნეს მი-აწერს), უფრო ადრე ითქვა, რომ ის ძირითადად იმეორებს ზვარტნოცის სქემას სწორედ იმავე ძველი იშხანის ეკლესიის მიბაძვით, საიდანაც გამომდინარეობს ზოგადი დებულება: „ყველა საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ უკვე იშხანში ჩაეყარა საძირკველი ერთი-ორი ათწლეულით გვიან ზვარტნოცში განმეორებულ იმ ახალ გაბედულ კომპოზიციას, რომლის შექმნის პატივი უცილობლად ნერსესთან მომუშავე სომეხ ხუროთმოძღვრებს ეკუთვნის“ (გვ. 98-99), ესე იგი, თუ უფრო გარკვევით ვიტყვით, ეს ნერსესთან, ტაოს მკვიდრთან მომუშავე სომეხ ხუროთმოძღვრებს შეუქმნიათ აქ, იშხანში, VII საუკუნის დასაწყისში, ახალი გაბედული არქიტექტურული კომპოზიცია. ხახულის სახელგანთქმული ტაძრის შიდა კედლების სუფთა თლის ფაქტთან დაკავშირებით, ტოკარსკის უჩნდება შეკითხვა: „ხომ არ იყო ხახულის ეკლესია აშენებული თავდაპირველად (მაინც როდის? ხახუ-ლი ხომ, თვით ტოკარსკის განცხადებით, X საუკუნის ბოლოსაა აგებული — ს. ჯ.) იმ ანტიქალკედონელ სომეხთათვის, რომლებიც არ ცნობდნენ ხატებსა და, მაშასადამე, მოხატულობას, მსგავსად იმისა, თუ როგორ შენდებოდა სომხეთში ქალკედონური ეკლესიები“ (! — ს. ჯ.), (გვ. 212). ამრიგად, ტაოში სომეხ-ქალკედონელთა გარდა, კიდევ აღმოჩნდებიან სო-

მეხი ანტიქალკედონელები, ესე იგი ისეთივე სომხები, როგორიც თვით სომხეთში ცხოვრობდნენ. ტოკარსკი აქ სდუმს იმაზე, რომ ტაძრები შიდა კედლების სუფთა თლით საქართველოს მრავალ სხვა რაიონშიც მოიძეება.

ყველაფერ ამას შემდეგი მტკიცებები აგვირგვინებს: „...ძირითადი მიმართულებები, რომლებითაც ხდებოდა არქიტექტურული აზრის განვითარება საქართველოსკენ მსწრაფი დავითის სამფლობელოებსა და ბაგრატიდთა სამეფოში, ერთმანეთს ემთხვეოდა; მათი ოსტატები, ალბათ, მეგობრულად, მხარდამხარ მუშაობდნენ. კედლებისა და გუმბათების მორთულობაში მთავარ როლს ასრულებს ნახევარსვეტები და თაღებიანი პილასტრები, რომელთა ისტორია ჯერ კიდევ ნერსესის ნაგებობებიდან იწყება. ერთნაირია ფანჯრების შემკულობის ხერხებიც... იმავედროულად ჩნდება აფრების თავისებური მოპირკეთება... X საუკუნის მეორე ნახევრის ტაოს არქიტექტურული სკოლა შეიქმნა იმ პირობებში, როცა სომეხი მოსახლეობის დიდი ჯგუფი აღნიშნული მიზეზებით საბოლოოდ ჩამოყალიბდა დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად; და, თუმცა ის მკვიდრი მოსახლეობის გაქართველების მიმდინარე პროცესის გამო უკვე მიიღებოდა ჩამოყალიბების გზაზე დამდგარი გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოსაკენ, მოსახლეობის ძირითადი მასა, მიუხედავად სარწმუნოებრივი განსხვავებისა, ჯერ კიდევ მრავალი ძაფით უკავშირდებოდა თავის თანამემამულეებს“ (გვ. 213).

აქ მკითხველმა ჯერ ყურადღება უნდა მიაქციოს იმას, რომ „ბაგრატიდების სამეფო“ ტოკარსკისთან აღნიშნავს საკუთრივ სომხეთს, შემდეგ ერთ ლოგიკურ ჯაჭვად უნდა შეკრას ჩვენ მიერ წინა ორ აბზაცში ამოწერილი ტოკარსკის გამონათქვამები და მისთვის სრულიად აშკარა გახდება მაღალპრინციპულ მეცნიერებაში ისტორიული სიმართლის დამახინჯების ეს უპრეცედენტო შემთხვევა — მცდელობა, ერთი ეროვნული კულტურის ძეგლთა დიდი კომპლექსი მეორე ეროვნული კულტურის ძეგლებად გაასაღოს.

არ შეიძლება გვერდი ავუაროთ ტოკარსკის ვარაუდების და მოსაზრებათა ამ თავშესაქცევ გარდაქმნებს. ადრე გვიმტკიცებდნენ, რომ ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობას საქართველოსთან მხოლოდ სარწმუნოება აკავშირებდა — აღმოსავლური მართლმადიდებლობის საერთო ერთგულება; რომ რჯულის ეს ერთიანობა ტაო-კლარჯეთის სომხობას დენაციონალიზაციის პროცესის გაძლიერებითა და დაჩქარებით ემუქრებოდა; რომ ამ საფრთხის საპირისპიროდ დავით კურაპალატმა თითქოს ხელი აიღო თავდაპირველ განზრახვაზე, თავისი სამფლობელოები ბაგრატ III-თვის გადაეცა, რომელიც თვითონვე გამოაცხადა გაერთიანებული საქართველოს მეფედ; რომ სარწმუნოებაში განსხვავება ხელს უშლიდა ტაო-კლარჯეთის სომხებს ერთ სახელმწიფოში ეცხოვრათ დანარჩენ სომხებთან ერთად. ახლა კი ირკვევა, რომ „დავითის სამფლობელოები მაინც მიიღებოდნენ

საქართველოსკენ“ და ეგ კი არა, „მიიღწეოდნენ ჩამოყალიბების გზაზე მდგარი გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოსაკენ“, რაიმე სხვა მიზეზით კი არა, არამედ სწორედ „მკვიდრი მოსახლეობის გაქართველების პროცესის გამო“; რომ ტაო-კლარჯეთის „ძირითადი მასა“, სომხური მასა, რომელიც სარწმუნოებრივმა განსხვავებამ აიძულა „საბოლოოდ გამოყოფილიყო დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად“, მაინც, „მიუხედავად სარწმუნოებაში განსხვავებისა, კვლავ მრავალი ძაფით იყო დაკავშირებული თავის თანამემამულეებთან“, და დაკავშირებული იყო ისე მაგრამ, რომ მაგალითად, ტაძრების ტაო-კლარჯელი და საკუთრივ სომეხი მშენებლები, იმ ტაძრებისა, რომლებსაც ყველაზე ახლო დამოკიდებულება სწორედ რჯულის საკითხებთან ჰქონდათ, მუშაობდნენ მეგობრულად, ხელიხელჩაკიდებულნი, მაშინ როცა ერთმორწმუნე საქართველოს ოსტატებთან, საქართველოსი, რომლისკენაც მათი სამშობლო მიიღწეოდა კიდევ, მათ არ ჰქონდათ შეხების არავითარი წერტილები; რომ, დაბოლოს, ტაო-კლარჯეთის სომეხებს შეეძლოთ, კაცმა რომ თქვას, არც გამოყოფილიყვნენ დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად, რადგან სარწმუნოებაში მათი განსხვავება აქ ერთობ შეზღუდულად უნდა გავიგოთ, რამდენადაც ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობის შემადგენლობაში ტოკარსკიმ გამოააშკარავა რჯულის თვალსაზრისით უკვე წმინდა სომხური მძლავრი ფენები, რომლებიც არანაირად არ განსხვავდებიან სომხეთის ცენტრალური რაიონების მოსახლეობისაგან — სომეხ-ანტიქალკედონელებისაგან, რომელთათვისაც, თურმე, შენდებოდა კიდევ ტაო-კლარჯეთის უდიდესი და საუკეთესო ეკლესიები; ოღონდ ავტორის ძირითადი იდეა აქ უკვე სრულად არის გამოხატული. აი, რისთვის იყო საჭირო ეს დაუსრულებელი გაბმული საუბარი ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიულ და ეთნიკურ კუთვნილებაზე. ამისთვისვე იყო კიდევ საჭირო ექვსიდან ერთი თავი წიგნისა „ძველი სომხეთის არქიტექტურა“ მიძღვნილიყო სპეციალურად „X საუკუნის ტაოს არქიტექტურული სკოლისათვის!“.

ამის შემდეგ როგორღა უნდა გაისმას მკითხველისათვის ტოკარსკის შემდეგი ფრაზა, დამაბოლოებელი თავისა „X საუკუნის ტაოს არქიტექტურული სკოლა“, რომლის ბოლო აბზაცები ზემოთ იყო ციტირებული; „იმისათვის, რომ **სწორად გავიგოთ X და XI საუკუნეების ამიერკავკასიის არქიტექტურული ფორმების განვითარების გზები**, საჭიროა **სიყვარულით, წინასწარ აკვიატებული მიზანდასახულობის** გარეშე, გავეყუთ ყველა იმ ძვირფას ძაფს, რომელთაგანაც შეისკვნა ჭოროხის აუზში „**საერთო კავკასიური ინტერესების გაუხსნელი კვანძი**“ (მარი)“, (გვ. 214). განა შეიძლება წარმოვიდგინოთ უფრო არასწორი, უფრო ბოროტი, უფრო წინასწარ აკვიატებული და ცალმხრივი გახსნა ამ ყბადაღებული „გაუხსნელი კვანძისა“?

იმ არასპეციალისტი მკითხველის პატივისცემიდან გამომდინარე, ვინც მოკლებულია სპეციალური ტრაქტატების კითხვის შესაძლებლობას, თვა-

ლი გაგადვენოთ ზოგიერთ, ჭეშმარიტად ძვირფას ფაქტს ტაო-კლარჯეთის მხარის არქიტექტურისა და, მთლიანად, კულტურის ისტორიიდან. ყველა ქვეყნისა და ხალხის არქიტექტურის ძეგლთა მკვლევარები თავიანთი მასალის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს ძველ ნაგებობათა წარწერებში ხედავენ. ეს წარწერები ისტორიის დოკუმენტურ წყაროებს მიეკუთვნება; ისინი ძალიან ხშირად გვატყობინებენ შენობების აღმართვის დროის, პიროვნების, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მდგომარეობისა და მშენებელთა განზრახვის შესახებ, იძლევიან მითითებებს იმ კულტურულ წრეზე, რომელსაც მოცემული ძეგლი მიეკუთვნება და ასე შემდეგ. ტოკარსკი ყრუდ ახსენებს ტაო-კლარჯეთის ძეგლთა წარწერებს, საერთოდ არ იყენებს მათ, და მხოლოდ ოშკის წარწერებზე ლაპარაკობს გაკვრით, თან მის შინაარსს არაზუსტად გადმოგვცემს.³⁷

მიუხედავად მხარის ტრაგიკული ისტორიისა, რომელიც აგერ უკვე ოთხ ასწლეულზე მეტია, რაც თურქების ხელშია, ტაო-კლარჯეთის ძეგლებმა ჩვენს დრომდე ცოტა ძველი წარწერა როდი შემოგვინახეს. მათი შეკრება ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო, როცა ცნობილმა სომეხმა გეოგრაფმა **ალიშანმა** ქართულწარწერიანი დიდი ეკლესია აღწერა **ჩანგლში (ჩილდირის რაიონი)**. შემდეგ ამ საქმის ერთ-ერთ პიონერად მოგვევლინა სწავლული სომეხი ბერი, ვენეციაში მხითარისტთა საძმოს წევრი, ნერსეს სარგისიანი. იგი თავის ამოცანას, ტოკარსკისაგან განსხვავებით, მართლაც რომ გულთანად მოჰკიდებია. სარგისიანი დარწმუნდა, რომ მის მიერ ათი წლის (1843-1853 წლები) განმავლობაში შეგროვებული ყველა წარწერა შესრულებულია ქართულ ენაზე, რომელსაც არასაკმარისად ფლობდა. სწავლულმა ბერმა, იმავე ალიშანის დახმარებით, თავისი მასალა პეტერბურგში გაუგზავნა იმ დროის ცნობილ ქართველოლოგს აკადემიკოს ბროსეს, საკუთარი ძალებით გამოაქვეყნა წარწერების ასლები ჟურნალში „ბაზმავეპი“ (1863-64 წლები). ბროსეს გამოცემის გარდა, ჩვენ ახლა ხელთ გვაქვს ტაო-კლარჯეთის ეპიგრაფიკული მასალის სხვა პუბლიკაციებიც — აკადემიკოს **ნ. მარისა**,³⁸ და პროფესორ **ე. თაყაიშვილისა**³⁹ და სხვათა.

ბანაში სახელგანთქმული ტაძრის ქართულ წარწერებზეც რომ არაფერი ვთქვათ, ტაძრისა, რომელიც, ცნობილი გერმანელი მეცნიერის კოხის სიტყვებით, **აია-სოფიას** შემდეგ საუკეთესო ნაგებობაა მთელს ახლო აღმოსავლეთში და თვით ტოკარსკის მიერაც ქართველი მეფის ნაშენებად არის აღიარებული (საყურადღებოა, რომ ბანას შიდა კედლებზე, ბათქაშის ჩამოქცევის შემდეგ, აღმოჩნდა დამატებითი ლაპიდარული ქართული წარწერები და აქ ცალკეულ ქვებსაც კი ოსტატთა ნიშნები აზის ქართული ასოების სახით), მის მიერ დასახელებულ ყველა დანარჩენ ძეგლზეც მხოლოდ ქართული წარწერებია. ისინი მოგვითხრობენ, რომ ეს დიდებული შენობები ქართველ მშენებელთა მიერაა აღმართული ქართული მრე-

ლისათვის. იგივე წარწერები ძალზე მნიშვნელოვან, ხშირად — პირდაპირ ქრონოლოგიურ მინიშნებებს გვაწვდის მშენებლობის დროზე.

ასე მაგალითად, **ოშკის** მშენიერი წარწერა გვამცნობს, რომ ეს ტაძარი აგებულია ადარნასე კურაპალატის მეფობისას, მისივე სახსრებითა და ერისთავთ-ერისთავ ბაგრატიისა და მაგისტროს დავითის თაოსნობითა და ზრუნვით. აკადემიკოსი **ბროსე** ფიქრობს, რომ ესენი არიან ადარნასე II და მისი ძენი, — მაშინ ნაგებობა თარიღდება 888-923 წლებით. აკადემიკოს **ჯავახიშვილის** აზრით კი, წარწერა გულისხმობს ადარნასე III-სა და მის შვილებს, და მაშინ ოშკის აშენების დრო 958-961 წლებს მიეწერება (ამჟამად ახალი ეპიგრაფიკული მასალის აღმოჩენის საფუძველზე ოშკის ტაძრის მშენებლობის წლები ზუსტად არის განსაზღვრული: 963-973 წწ. — **მთვ.**). უნდა მივუთითოთ, რომ წარწერა ხუროთმოძღვარ გრიგოლსაც ასახელებს, რომლის რელიეფური გამოსახულება, პროფესორ **თაყაიშვილის** ცნობით, აგრეთვე შემონახულია.⁴⁰

ხახული არის დავით კურაპალატის მიერ აშენებული ნაგებობა, მისი სახელი, როგორც ჩანს, მოიხსენიება კიდევ ამ ძეგლის ცუდად შემონახულ ქართულ წარწერებში.⁴¹

იმხანის წარწერები მოწმობს, რომ ამ დიდი არქიტექტურული ანსამბლის აშენებასა და გადაკეთებაში მონაწილეობდნენ: 1006 წელს მეფეთ-მეფე გურგენი, დავით კურაპალატის გარე ბიძაშვილი და მემკვიდრე ტაოს მფლობელის სახით. იმხანის მთავარეპისკოპოსი ანტონი, მთავარი ტაძრის სრული რესტავრაციის ინიციატორი 1032 წელს, გაერთიანებული საქართველოს მეფისა და ზემოხსენებული გურგენის შვილთაშვილის ბაგრატ IV მეფობაში, ოსტატი ივანე მორჩაის ძე და სხვანი: თუ ტოკარსკი იმხანისა და ქუთაისის ტაძრებს შორის საერთო თვისებებს ნახულობს, ამაში არაფერია არაჩვეულებრივი: გარდა იმისა, რომ ეს ერთი და იგივე კულტურის ძეგლებია, ტაძრები ერთსა და იმავე დროსაა აშენებული (ქუთაისის ტაძრის იატაკი 1003 წელსაა დაგებული), ერთი და იმავე სახლის წარმომადგენელთა მიერ.

ტბეთის ეკლესიის მრავალრიცხოვანი წარწერები ახსენებს, სხვათა შორის ხუროთმოძღვარ **შახბუზა თათუხადეს**.

წარწერებით არანაკლებ მდიდარია ფორთა (შატბერდი). ამ წარწერებში ნახსენებია ხუროთმოძღვარი **აბესალმა კლდელი** ამხანაგებთან ერთად.

ოპიზაში მოიხსენიება მისი მეორე მშენებელი აშოტ კურაპალატი, რომლის რელიეფური გამოსახულება, აგრეთვე, შემონახულია.⁴² ტოკარსკის განცხადება, თითქოს ოპიზა და ფორთა აშენებულია „ალბათ, უკვე დავითის სიკვდილის შემდეგ“ (1001 წელი), მონაგონია, აუცილებელი იმისათვის, რომ თავისებურად დაასაბუთოს მომდევნო ასწლეულში მარმაშენსა და ხცკონქში აგებული სომხური ეკლესიებიდან „ქოლგისებრი“ სახურავის სესხების ფაქტი. მხარის სხვა ნაგებობათა უმრავლესობა, აგრეთვე,

დაფარულია ქართული და მხოლოდ ქართული წარწერებით.

საკითხავია, განა შეიძლება ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხის გადაჭრისას, როგორიც არის მთელი არქიტექტურული სკოლის ეროვნული კუთვნილების საკითხი, ანგარიში არ გაეწიოს ხალხის სულიერი ცხოვრების სხვა მხარეებს, მისი შემოქმედებითი მემკვიდრეობის ყველა დანარჩენ ძეგლს? ამასთან, კარგად არის ცნობილი, რომ IX-X საუკუნეების ტაო-კლარჯეთი საერთოდ გახლდათ ქართული განათლების, ლიტერატურისა და ხელოვნების გავრცელების მთავარი კერა. ტაო-კლარჯეთის უდიდეს კულტურულ ცენტრებს შორის დავასახელოთ: ოპიზა, — აქ იღვწოდნენ ცნობილი მოღვაწენი მიქელ პარეხელი, გიორგი მაწყვერელი და სხვანი, აქვე, 913 წელს შესრულდა ოთხთავის ქართული თარგმანის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნუსხა; შატბერდი, — აქ, დაახლოებით 973 წელს, გადაიწერა ერთ-ერთი უძვირფასესი ძველი ქართული მანუსკრიპტული კრებული, ეგრეთ წოდებული „შატბერდის კრებული“, აქვე გაკეთდა ოთხთავის ქართული თარგმანის ნუსხები: ეგრეთ წოდებული ადიშისა, 897 წელი; ეგრეთ წოდებული ჯრუჭისა, 936 წელი; ეგრეთ წოდებული პარხალისა, იოანე ბერასი, 973 წელი და სხვანი; ოშკში, 978 წელს, გადაწერილია ძველი ქართული ლიტერატურის ფასდაუდებელი ძეგლი, ბიბლიის ქართული თარგმანის სრული ტექსტი (ეგრეთ წოდებული „ოშკის კოდექსი“), 977 წლით დათარიღებული რამდენიმე მნიშვნელოვანი ხელნაწერი, და სხვები; ტბეთში მოღვაწეობდა X საუკუნის პირველი მეოთხედის ცნობილი მწერალი სტეფანე მტბეარი და ბევრი სხვაც; ხახულის მოღვაწეთაგან ცნობილია იოანე ხახულელი, „ოქროპირად“ წოდებული; პარხალშია გადაწერილი „მრავალთავი“ და სხვები; იშხანში მუშაობდნენ ილარიონ იშხნელი და სხვები, აქ დულდა და გადმოდულდა ლიტერატურული მუშაობა, ისევე, როგორც ხანძთაში, წყაროსთავში და სხვაგან. ტყუილად კი არ იწოდებოდა იმ ხანებში ეს მხარე „ქართულ სინად“; აქ ცხოვრობდნენ და შრომობდნენ ქართული ფეოდალური საზოგადოებრიობისა და კულტურის გამოჩენილი წარმომადგენლები — გრიგოლ ხანძთელი (VIII საუკუნე — IX საუკუნის პირველი ნახევარი), სერაპიონ და ბასილ ზარზმელები, გიორგი მერჩულე, არსენ საფარელი, დაჩი, გრიგოლ ოშკელი, ცნობილი ჰიმნოგრაფები იოანე მტბეარი, მიქელ მოდრეკილი (ოშკიდან), იოანე ქონქოზის ძე და სხვები, აქედან იყვნენ წარმოშობით ათონის ქართული ლავრის სახელგანთქმული მოღვაწენი — ბარდა სკლიაროსის დამმარცხებელი თორნიკე, იოანე და უკანასკნელის ვაჟი, ძველი საქართველოს ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი წარმომადგენელი ეფთვიმე იბერიელი, ან ათონელი. აქ შეიქმნა ძველი ქართული საეკლესიო მწერლობის ისეთი ბრწყინვალე ძეგლები, როგორიც არის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, „გობრონ-მიქელის ცხოვრება“ და სხვათა. დავით III კურაპალატი გახლდათ ერთ-ერთი ყველაზე განათლებული და გულუხვი მფარველი

მთელი ამ კულტურული მოღვაწეობისა. ჩვენ ახლა ვიცით ერთი შესანიშნავი ქართველი ოქრომჭედლის, დავითთანვე მომუშავე ასათის სახელიც; აქედანაა გამოსული ცნობილი ცაგერის ჯვარიც ქართული წარწერებით, რომელიც იშხანისათვის შეუკვეთია ილარიონ იშხნელს და ასე შემდეგ და ასე შემდეგ. არ არის არავითარი მონაცემები, რომლებიც საშუალებას იძლეოდეს IX-X საუკუნეების ტაო-კლარჯეთის ქართული კულტურის მოღვაწეთა ამ ბრწყინვალე პლეადას დაუპირისპიროთ რომელიმე სხვა ეროვნულ-კულტურული წრის ადგილობრივი წარმომადგენლის თუნდაც ერთი სახელი!

შეიძლებაოდა თუ არა გვექნოდა ტოკარსკის ობიექტურობის იმედი კავკასიაში არსებული ურთიერთობების საკითხში, თუნდაც იმ შემდგომი ეპოქისათვის, როცა, მისი სიტყვებით, „სომხეთი შევიდა განვითარების ახალ სტადიაში საქართველოს თითქმის ნომინალური მფარველობით, რომელსაც ახორციელებდნენ ახალგაზრდა სომხური თავადური გვარის წარმომადგენლები, ძმები ივანე და ზაქარია დოღგორუკები (ქართ. „მხარგრძელები“ — მთგ.), რომლებსაც ქართულ სამეფოში მაღალი სახელმწიფო თანამდებობები ეკავათ“ (გვ. 219). ამ „ობიექტურობის“ დასახასიათებლად საკმარისია ჩაუკვირდეთ მხოლოდ ერთ, ახლახან ციტირებულ ფრაზას, რომლითაც ლამობენ იმ დროის არა მარტო პოლიტიკურ ურთიერთობათა გამოხატვას. ამგვარად, საქართველოზე სომხეთის დამოკიდებულება ამოიწურება „თითქმის ნომინალური მფარველობით“, და ამ მფარველობას „ახორციელებს“ დოღგორუკების „ახალგაზრდა სომხური თავადური გვარი“. ცხადია, აგრეთვე, რომ, ტოკარსკის აზრით, ამ სომეხმა თავადებმა, ესე იგი სომხეთის მმართველებმა,⁴³ „ვისაც ქართულ სამეფოში მაღალი სახელმწიფო თანამდებობები ეკავათ“, ესე იგი თვით ქართული სახელმწიფოს შინაურ საქმეებზე დიდი ფაქტობრივი გავლენა ჰქონდათ, სომხეთზე საქართველოს გავლენა, კაცმა არ იცის, როგორ, „თითქმის ნომინალურად“ უნდა ექციაო. ჩვენ რომ არ ვაჭარბებთ, ეს შეიძლება დავინახოთ სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იმავე ისტორიის ინსტიტუტის სხვა გამოცემიდანაც „სომეხი ხალხის ისტორიიდან“ (ერევანი, 1944 წელი), სადაც ვკითხულობთ: „სარგის ზაქარიანის (ტოკარსკისთან დოღგორუკს შეესაბამება — ს. ჯ.), ერთ-ერთ ძეს, ზაქარეს, თამარის დროს ამირსპასალარის, ესე იგი საქართველოსა და სომხეთის ჯარების მთავარსარდლის თანამდებობა ეჭირა, მეორე ძეს, ივანეს კი — ათაბაგის, ანუ **სახელმწიფო მეურვისა**“ (გვ. 174), (ხაზგასმა ჩვენია. — ს. ჯ.), ამრიგად, თვით ქართული სახელმწიფო აღმოჩნდა მთავართა დოღგორუკთა მეურვეობისა და მფარველობის ქვეშ.

უწინარეს ყოვლისა, «Долгорукие»-ბის შესახებ (მხოლოდ ასე იწოდებიან ისინი ტოკარსკის წიგნში, — ს. ჯ.). ძმები ზაქარია და ივანე (უკანასკნელი უმცროსი გახლდათ) იმ ქართული აზნაურული დინასტიის

წარმომადგენლები იყვნენ, რომელიც მხარგრძელის საგვარეულო სახელს თაობიდან თაობაში ატარებდა. ეს წმინდა ქართული სახელი რუსულ თარგმანში მართლაც «Долгорукий»-ს ნიშნავს, მაგრამ ის არ უნდა ითარგმნოს ისევე, როგორც არ შეიძლება ითარგმნოს, ვთქვათ, რუსული საგვარეულო სახელები «Долгоруков და Толстой». მხარგრძელის სახელს ჩვენ ვხედავთ რამდენიმე სომხურ წარწერაში, მაგალითად, 1285 წლის არიჭის წარწერაში, 1300 წლის ახპატის წარწერაში და სხვებში. ოძუნის სომხურ წარწერაში ვკითხულობთ: „ღვთის ნებით მე, სუმბატმა, პოლოს ჩორენცის ვაჟმა, მონამ (აქ, რასაკვირველია, „ვასალის“ აზრით, — ს. ჯ.) დიდი ივანე მხარგრძელისა“⁴⁴ და სხვ. ამგვარად, «Долгорукий» — გამოგონილი ფორმაა, ზაქარიანი კი — უბრალოდ კურიოზი.

ზაქარია და ივანე მხარგრძელებისა და მათი შთამომავლების სამფლობელოები სომხეთში — ეს იყო ჩვეულებრივი ფეოდალური ნაწყალობევი მიწები, იმ ქართველ მეფეთაგან მიღებული, რომლებმაც სომხური მიწები ბრძოლით დაიბრუნეს გადამთიელ დამპყრობელთაგან, ძირითადად — თურქთაგან. მხარგრძელთა საკუთარი სამამულო სამფლობელოები საქართველოში მდებარეობდა. მხარგრძელების ეროვნული თვითშეგნება, აგრეთვე, უდავოდ არის დამოწმებული პირველწყაროებით, რომლებიც აქაც კვალდაკვალ ასდევნებია ჩვენს მარცხიან ავტორს. ქართული ცნობები გვერდზე გადავდოთ და ყურადღება მივაპყროთ სრულიად ობიექტური მოწმის — საფრანგეთის მეფის ლუდოვიკო IX-ის ელჩის, რუბრუკვისის ჩვენებას. მონღოლთა ყაენისაგან დაბრუნებისას, 1255 წელს, რუბრუკვისმა გზად შეიარა შანშე მხარგრძელთან, ზაქარიას ძესთან, მის ერთ-ერთ მამულში, ცენტრალურ სომხურ რაიონში. ამ ვიზიტის აღწერისას და შანშესთან თავისი საუბრების შინაარსის გადმოცემისას, რუბრუკვისი ახასიათებს მასპინძელს, როგორც „ოდესღაც ერთ-ერთ ყველაზე ძლევამოსილ ქართველს, ახლა თათრების მოხარკეს. მამამისმა, სახელად ზაქარიამ, შეიძინა სომეხთა ეს მიწა, დაიხსნა რა ისინი სარკინოზებისაგან“.

პოლიტიკურ ურთიერთობათა ხასიათში გასარკვევად, ისევ და ისევ დოკუმენტურ მასალას მივმართოთ, ამჯერად უკვე სომხეთის ცენტრალური რაიონებიდან. ცნობილია, რომ XIII საუკუნის ოცდაათიანი წლების მიწურულისათვის მონღოლებმა მოასწრეს ქართული სამეფოს მთელს აღმოსავლეთ ნაწილზე გაბატონება, კერძოდ, რა თქმა უნდა, საკუთრივ სომხურ ტერიტორიებზეც. თითქოსდა, ახალ პირობებში ადგილობრივ სომეხ მფლობელ მთავრებს, ოღონდ თუკი ისინი საერთოდ იყვნენ, შეიძლება გასჩენოდათ მიდრეკილება უშუალოდ ყოფილიყვნენ დამოკიდებული მონღოლთა ყაენზე, რასაც ყაენის მხრივ მხოლოდ თანაგრძნობა და მხარდაჭერა უნდა დახვედროდა. სინამდვილეში კი ჩვენ სრულიად საპირისპირო ტენდენციას ვამჩნევთ: სომხეთი აგრძელებს საქართველოსკენ ლტოლვას და ძველი კავშირები საუკუნეებს უძლებს. როგორი იყო ეს კა-

ვშირები?

უკვე XI საუკუნის დასაწყისში ობიექტურად შექმნილი არაერთი ისტორიული გარემოების ძალით, სომხეთი ერთობ მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა დიდ საშიშროებათა წინაშე — სულ უფრო მზარდი ბიზანტიური აგრესია, ერთი მხრივ, და მოახლოებული თურქ-სელჯუკთა შემოსევები, მეორე მხრივ, — მრავალრიცხოვანმა წვრილ-წვრილმა სომხურმა სამეფოებმა და სამთავროებმა არამცთუ ვერ შეძლეს გაერთიანება, არამედ დაქუცმაცებას განაგრძობდნენ; ასე მაგალითად, ოციანი წლების დასაწყისში მოხდა **შირაკის სამეფოს** (დედაქალაქით **ანისში**) — ამ საერთო სომხური საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების შუაგულის — ახალი დაყოფა. მომდევნო ორ ათწლეულში სომხურ სახელმწიფო წარმონაქმნთა უმრავლესობამ, მათ რიცხვში სომეხ **ბაგრატიდ-ბაგრატუნთა ანისის სამეფომ**, სამუდამოდ შეწყვიტა არსებობა. სომხური რაიონების დიდი უმეტესობა ბიზანტიის იმპერიის ხელში გადავიდა.

ამ პოლიტიკურ კატასტროფას თან ახლდა სომხების მასობრივი გადასახლება მშობლიური ქვეყნიდან. ემიგრაციაში წასვლის შესაძლებლობა ჰქონდათ და, ფაქტობრივად, მიდიოდნენ კიდევ, რასაკვირველია, უმთავრესად სომეხი ხალხის ზედა ფენების წარმომადგენლები. ამგვარად, ეს ფეოდალური საზოგადოება ხელოვნურად რჩებოდა თავის ბუნებრივად ჩამოყალიბებულ მოთავეთა გარეშე და, რისი საგანგებო აღნიშვნაც მნიშვნელოვანია, განვითარების ამ ეტაპზე, ჯერ კიდევ ვერ მოასწრო აღმოცენება ფეოდალური კლასის ისტორიულმა შემკვიდრემ. იმავე ორმოციან წლებში სომხეთში შემოსეულმა თურქთა ურდოებმა დაასრულეს სომხეთის პოლიტიკური და სამეურნეო განადგურების საქმე.

ამ დროს კი, გვერდით არსებობდა სოციალური და სულიერი კულტურით მაზლობელი გაერთიანებული **ქართული სამეფო**, რომელმაც, მართალია, XI საუკუნეში რამდენიმე მძლავრი თავზარდამცემი დარტყმა გადაიტანა და გვარიანადაც შეელახა ეროვნული საზღვრები, მაგრამ მაინც საკმაოდ ძლიერი იყო იმისათვის, რომ გადამწყვეტი წინააღმდეგობა გაეწია, ჯერ კიდევ ბაგრატ IV (1027-1072) დროს, თურქთა რაზმების პირველი გრიგალისებური თავდასხმებისათვის თვით სულთან ალფ-არსლანის მეთაურობით.

XI საუკუნის შუა ხანებში გაჩაღებულ ამიერკავკასიის ხალხთა შეუპოვარ ბრძოლას, თურქული მონობის წინააღმდეგ, სათავეში საქართველო ჩაუდგა. ჯერ კიდევ ბაგრატ IV დაიკავა, მცირე ხნით, სომხეთის დედაქალაქი ანისი, სადაც იგი თვით ქალაქის უზუცესებმა მიიწვიეს, თუმცა, ქალაქი საქართველომ მტკიცედ დაიჭირა ბაგრატ IV სახელგანთქმული შვილიშვილის დავით აღმაშენებლის (1089-1125) დროს. ამის შემდეგ, თითქმის მთელ ასწლეულს გაგრძელებული სისხლისმღვრელი ომების შედეგად, ქართულმა ჯარებმა სომეხი მოსახლეობის ქმედითი დახმარებითა და სრული

თანაგრძნობით, თურქები ვრცელი სომხური მიწის ლამის ყველა ტერიტორიიდან განდევნეს და ის ქართული სახელმწიფოს შემადგენლობაში მოაქციეს. ამიერიდან, ქართველი მეფე სომეხთა მეფეც ხდება, რაც კანონიერ გამოხატულებას ჰპოვებს მის ტიტულატურაშიც. მხარგრძელთა დროს ამ მხრივ არსებითად არაფერი ახალი არ მომხდარა. მხარგრძელების საგვარეულო სომხეთს მოველინა იმ ფეოდალურ მპყრობელთაგან ერთ-ერთის სახით, რომელთაც მიწა პირობით მფლობელობაში მიიღეს ქართველი მეფისაგან. მხარგრძელებთან ერთად სომხეთში სხვა ფეოდალი-მიწათმფლობელებიც იყვნენ. ტოკარსკის მიერ განხილული მრავალრიცხოვანი სომხური წარწერები სომხური არქიტექტურის ძეგლებზე სწორედ ზემოთ აღწერილ ურთიერთობებს მოწმობს და სხვას არაფერს.

აი, პოლიტიკური ფორმულები, რომლებიც ახლავს სომხურ ლაპიდარულ წარწერებს შემდეგი პუნქტებიდან: 1. **ახპატი** (ალავერდის რაიონი), 1121 წელი: „ჟამსა მეფისა თვითმპყრობელისა დავით ღვთისმოსავისა და ძლევამოსილისა (დავით აღმაშენებელი, 1089-1125), გიორგის ძისა, ბაგრატიის ძისა, რომელიც მეფობდა ამ მხარესა და ამ ხალხსა ზედა“. 2. **ქეზარუკი** (ახტის რაიონი), 1181-3 წლები: „ქართველთა ზედა გიორგის მეფობისას, აგრეთვე, ჩვენი მპყრობელისა“... (გიორგი III, 1156-1184). 3. **არიჭი** (არტიკის რაიონი), 1201 წელი: „მე, ზაქარემ, მანდატურთ-უხუცესმა ამირ-სპასალარმა სომეხთა და ქართველთა (ძღვენი მივართვი არიჭს) ჩემი დედოფლის, თამარ მეფის (1184-1213) დღეგრძელობად“. 4. **ჰოვანაგანქი** (აშტარაკის რაიონი), 1201 წელი: „პარონ“ (ესე იგი, პატრონი — ს. ჯ.) დღოპალ (ქართული სიტყვა „დედოფალი“, „მეფის“ მნიშვნელობით — ს. ჯ.), „თამარის ბატონობისას“... 5. **ახპატი**, 1210 წელი: „მეფეთ-მეფე გიორგის ღვთით მირონცხებული ასულის, დიდი მეფის თამარის ჟამს მე, მანდატურთა-უხუცესმა, ამირსპასალარმა შაჰინშაჰმა — ზაქარიამ, სარგისის ძემ... მეფის დღეგრძელობად და ჯანმრთელობად და ხსენებად“ (შემწირველისა და მისი შინაურებისა). 6. **მარმეტი**, 1206 წელი: „ლაშას მეფობაში (ლაშა გიორგი, ძე, თანამმართველი და მემკვირე თამარისა), ზაქარიას ამირსპასალარობაში“... 7. **ორომარი** (ალავერდის რაიონი), 1216 წელი: „ლაშას მეფობაში, ზაქარიას ამირსპასალარობაში“... 8. **დსელი** (ალავერდის რაიონი), 1221 წელი: „გიორგის, თამარის ძის მეფობაში, ათაბეგ ივანეს მთავრობაში“... 9. **ნორავანქი** (მიქოიანის რაიონი), 1223 წელი: „თამარის ძის, ლაშას მეფობაში, სომეხთა და ქართველთა ზედა შაჰინშაჰის ამირსპასალარობაში და ბიძამისის ივანეს ათაბეგობაში, მოვედი მე... თავადთა თავადი ბუპაკი“ (ნორავანქში და მოვიტანე ძღვენი). 10. **ქალაქი ყარსი**, 1234 წელი: „რუსუდანის მეფობაში (თამარის ასული, ლაშა გიორგის მემკვიდრე, 1222-1245), ივანეს ათაბეგობაში“. 11. **ყარსი**, 1234 წელი... „წყალობითა მეფისა ჩვენისა რუსუდანისა ჩვენ, ყარსელმა ქრისტიანებმა, ავაშენეთ ეს კოშკები სამახსოვროდ ჩუენდა და პატრონისა ჩუენისა“. 12.

ყარსი, 1236 წელი: „...მეფეთა მეფისა თვითმპყრობელისა რუსუდანისა“... 13. **ორომოსი**, 1246 წელი: „სომეხთა და ქართველთა ზედა მეფობაში დავითისა (დავით VI, ნარინი, ძე, თანამმართველი და მემკვიდრე მეფე რუსუდანისა, 1230-1293) და სპასალარობაში შაჰინშაჰისა, ძისა დიდი ზაქარიასი“... 14. **ხორაკერტი**, 1252 წელი: „მეფობაში დავითისა“ (დავით VII, ულუ, ძე ლაშა გიორგისა, დავით ნარინის თანამმართველი 1247 წლიდან). 15. **გეტიქ-გოშაგანქი** (დილიქანის რაიონი), 1283 წელი: „მე, ჩარი, ძე პატრონისა უმეკისა, შვილიშვილი ჩარისა, წარმომავლობით მანაცკერტიდან (მივართვი ძღვენი გეტიქს), გამგებლობაში გარანუსი (არღუნი, ილხანი, ირანის მონღოლი მბრძანებელი) და ქართველებზე მეფობაში დემეტრე ბაგრატიდისა“ (ულუ დავითის ძე, 1271-1289). 16. **არიჭი** (ამტარაკის რაიონი), 1285 წელი: „ფადიშაჰობაში არღუნ-ყაენისა (ილხანი, ირანის მონღოლი მბრძანებელი), მეფობაში დემეტრესი, პატრონობაში სპასალარ მხარგრძელისა, ძმისა ივანესი, ძისა დიდი შაჰინშაჰისა, მე, მაკლი, ძე ალა-ხუსანისა, ჩამოვედი მამაჩემის მიერ მონაგარ სოფელში არუჭში. 17. **მარძი**, 1285 წელი: „ჯვარი ესე აღმართულია თათართაგან შვეიწროებებისა და სიმწრის დღეებში, მეფობაში დემეტრესი, დავითის ძისა, პატრიარქობაში ბატონი ოგანესისა“ (მღვდლის თომას და მისი ძმის ტირაცუს მიერ). 18. **აფანი** (კოტაიქის რაიონი), 1285 წელი: „გამგებლობაში მეფეთა მეფისა არღუთისა (ილხანი, ირანის მონღოლი მბრძანებელი), მეფობაში ქართველებსა და სომეხებზედა დემეტრესი“... 19. **სურბ-კირაკი**, 1286 წელი: „(გამგებლობაში) არღუნისა, მეფობაში დემეტრესი“⁴⁵...

ჩვენ, რა თქმა უნდა, აქ ვიძლევიტ ამონაწერებს მხოლოდ ზოგიერთი სომხური წარწერიდან, მაგრამ მათი ჩვენებებიც სავსებით საკმარისია საქმის არსის გასარკვევად. უფრო დაწვრილებით გავჩერდეთ გვიანდელი მონღოლური პერიოდით (1285 წელი) დათარიღებულ, არუჭის წარწერის ცნობებზე. ირკვევა, რომ ამ დროს არუჭი ეკუთვნოდა წვრილ მიწათმფლობელს, ვინმე მაკლის, ალა ხუსანის ვაჟს. თურქული ეპითეტი „ალა“ (ბატონი) აქ სრულიად გარკვეულ ნიშნად წარმოდგება და საფუძვლიანად გვინერგავს იმ აზრს, რომ ხუსანი და მაკლი არა მარტო კერძო მიწის მესაკუთრენი იყვნენ, არამედ ფეოდალური ბატონებიც, სენიორები, ან თუ ვინმართ მაშინდელ სომხეთში ესოდენ გავრცელებულ გასომხებულ ლათინურ ტერმინს, არუჭის მოსახლეობის „პარონები“. მეორე მხრივ, თვით მაკლის უშუალო პარონად, ანუ „პატრონად“ წარწერა მხარგრძელს ასახელებს, რითაც, უწინარეს ყოვლისა, ისევ და ისევ საზოგადოებრივ ურთიერთობებს ეხება; მაგრამ წარწერა სენიორ მხარგრძელის ყოფის კიდევ ერთ განსაკუთრებულებას აღნიშნავს: იგი არა მარტო ფეოდალია, არამედ თანამდებობის პირიც — „სპასალარი“, რა თქმა უნდა, ქართული სამეფოსი, ჩვენ ეს სხვა წყაროებიდან ვიცით. აქ ჩვენ შევდივართ უკვე პოლიტიკურ სფეროში და, როცა არიჭის ძეგლი სომხეთის სინამდვილის ამ მხარეზე

თავის ცნობებს ავითარებს, მართლაც გვიმოწმებს, რომ სომეხთა მეფედ გვევლინება ქართველი მეფე, რომ მიუხედავად ქვეყნის მიერ გადატანილი ყველა მნიშვნელოვანი პერიპეტეიისა და ამ დროისათვის შექმნილი სრულიად ახალი ისტორიული ვითარებისა, სომხეთი კვლავ რჩება ქართული სამეფოს ნაწილად. შემდეგ, სომეხი ხალხის არსებობის პოლიტიკურ პირობებში ეს სიახლე ასახვას ჰპოვებს, აგრეთვე, სხვა წარწერაში: ქართველ მეფეს ბაგრატიდს (ხომ ასე მოიხსენიებს დემეტრეს ზემოთ მოყვანილი გომეფანქის წარწერა 1283 წლისა) ჰყავს კიდევ უმაღლესი სუბერენი-ირანის ფადიშაჰი ჩინგისიდი. სომხეთში მონღოლურ ეპოქაში არსებული ყველა კავშირისა და ურთიერთობის უფრო ნათლად და უფრო ზუსტად გამოხატვა ძნელი იქნებოდა.

დამოუკიდებელ წყაროსა და მონღოლურ ოფიციალურ თვალსაზრისს ჩვენ უკვე სპარსულ წარწერაში ვხვდებით ვერეთ წოდებულ მანუჩეს მეფეთის კედელზე, სომხეთის ძველ დედაქალაქ ანისში. ყაენის ბრძანების (იარლიყის) შემცველი ეს წარწერა ირანის მონღოლი მბრძანებლის აბუ-საიდ-ბახადურ-ხანის განკარგულებით ამოიკვეთა 1319-1335 წლებს შორის და ამ პერიოდის უფრო მეორე ნახევარში, როგორც ვარაუდობს წარწერის მეცნიერი გამომცემელი, აკადემიკოსი **ვ. ბარტოლდი**. მაშასადამე, ანისის სპარსული წარწერა არუჭის სომხურ წარწერაზე რამდენიმე ათწლეულით უმცროსია. უკანონო მძიმე გადასახადებისაგან მოსახლეობის დასაცავად გამოცემული ეს ბრძანება, სხვათა შორის, აცხადებს: „დაე, ბაჟისა და სამართლიანი გადასახადის გარდა, სხვა არაფერი აიღონ, და არც ერთი ადამიანისაგან (გამოსაღებების) საბაბით ყალბი, ნემერი, თარხი და არც სხვა არაფერი არ მოითხოვონ, როგორც მანამდე **ქალაქ ანისში და საქართველოს სხვა მხარეებში** ყალბის, ნემერის, უკანონო თანხების და თარხის გადასახადების აღრიცხვას ეწოდნენ და ძალადობას იყენებდნენ“...⁴⁶ **(ხაზი ჩვენია, — ს. ჯ.)**. მაშასადამე, XIV საუკუნის ოციან წლებშიც კი, თვით მონღოლები განიხილავდნენ ანისსა და სომხეთს როგორც საქართველოს ერთ-ერთ მხარეს.

ანისის ერთ-ერთი სომხური წარწერათაგანი — წარწერა (როგორც ჩანს, კიდევ უფრო გვიანდელი) ქალაქის პირველი კედლის შუა კარის ზემოთ, შეიცავს ახალ ძალზე მნიშვნელოვან მითითებას: — „ღვთით მოვლენილი მეფის, ფადიშაჰისა და ღვთით ბრძენი ერისთავთ ერისთავის... **ამ ქვეყანასა ზედა ქართველთა მეფობაში**. როცა დედაქალაქი ანისი **ხასინ-ჯუდ** იქცა, და ქალაქისა ამის... პატრონების ალა გრიგოლისა და ოვანისის მმართველობაში და მეუფე ჰოვანისის ეპისკოპოსობაში“⁴⁷... ესე იგი ანისელი სომხები თავის ქალაქს, ისევე როგორც მთელს ქვეყანას, კვლავ ქართული სახელმწიფოს ნაწილად მიიჩნევენ იმ გვიანდელ-მონღოლურ პერიოდშიც კი, როდესაც ანისი უკვე ყაენის (ან რომელიმე მონღოლი პრინციის) უშუალო დაქვემდებარებაში იმყოფება, რაც აქ აღნიშნულია კიდევც

ცნობილი ტერმინით „ხასინჯუ“.

საკითხის იდეოლოგიური და ფსიქოლოგიური მხარეც კი იმაში მდგომარეობს, რომ სომეხი მოსახლეობა ქართულ სახელმწიფოებრიობას მთელი მისი მართვის აპარატით აღიქვამდა, როგორც მშობლიურ სახელმწიფოებრიობას და საერთოსახელმწიფოებრივ ინსტიტუტებს. შესაბამისმა შეგნებამ თავისი ასახვა ჰპოვა ზემოთ განხილული სომხური წარწერების ისეთ ფორმულებში, როგორც **ქართველთა და სომეხთა მეფე, მანდატურთ-ხუცესი, ამირ-სპასალარი, ქართველთა და სომეხთა ათაბაგი** და ასე შემდეგ. ამ შეგნებამ საუკუნეები გამოიარა. გავიხსენოთ, რას ამბობს XV საუკუნის სომხური საზოგადოებრივი აზრისა და ისტორიოგრაფიის უდიდესი წარმომადგენელი თომა მეწოფეცი იმ დამარცხების გამო, რომელიც ქართველებმა 1440 წელს იწვნის „თავრიზის მეფისა და მპყრობელის“ ჯაჰან-შაჰისაგან: „ამიტომაც (ესე იგი, ქართველთა დამარცხების შედეგად. — ს.ჯ.) ჩვენ (ესე იგი, სომეხი. — ს. ჯ.), რომლებიც, ურწმუნოთა შორის ყოფნისას, ყოველთვის ვამაყობდით იმით, რომ ჩვენს იმედებს ქართველებზე ვამყარებთ, ამიერიდან სასოწარკვეთილებაში ჩავყარდით და ურწმუნოთა წინაშე ენა ვერ დაგვიძრავს“.⁴⁸ გავიხსენოთ, თუ ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის ბოლოს ცხრა მთას იქით, შორეულ ინდოეთში გადაკარგული სომეხები როგორ ახსენებენ თავის მეფედ ერეკლე II-ეს, ქართლ-კახეთის მეფეს!

როგორ გამოიყურება ამ უდავო ფაქტების შუქზე განსახილველი გამოცემის მეცნიერულობა. თუმცა აი, კიდევ უკვე არა მარტო „მეცნიერულობის“, არამედ ტოკარსკის საზოგადოებრივი პოზიციების დამახასიათებელი შტრიხი. იგი აუცილებლად თვლის რუსულად მოგვაწოდოს სომხურ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ტრანსკრიფცია:

Аван, Агарцин, Айгестан, Таргманчац-ванк, Айриванк, Аршаруник, Быджни, Джрвеж, Ереруйк, Имирзик, Птгни, Хцконт да სხვანი. აქ შენარჩუნებულია, სხვათა შორის, მრავლობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ნიშანიც კ — ქ (რედ.), თუმცა თვით სომხურ ენაში ის წარმაგალია და ყველა ირიბ ბრუნვაში ქრება. ამავე ფორმით ხმარობს ტოკარსკი, ძალიან ბევრ შემთხვევაში, სახელწოდებასაც «Тайк», თუმცა მის ქართულ ფორმას „ტაო“ უდავო უპირატესობა აქვს, რამდენადაც სახელის სუფთა ფუძეს წარმოადგენს და **ქსენოფონტესთან** არის დამოწმებული ჯერ კიდევ 401 წელს ჩვენს ერამდე; ოღონდ იგივე პრინციპი ირლვევა, როცა საქმე ეხება რამდენიმე ერთობ მნიშვნელოვან ქართულ გეოგრაფიულ სახელწოდებას.

დაუშვა რა, რაღაცნაირი დაუდევრობით, ორ შემთხვევაში, მისთვის საინტერესო მხარის ქართული დასახელება „ტაო-კლარჯეთი“ (რუსულ ლიტერატურაში ჩვეულებრივ — Тао-Кларджетия), ტოკარსკიმ მას ხელოვნური ევოლუცია მოახვია: პირველი ეტაპი — «Тао-Кларджет» (გვ. 109), მეორე ეტაპი — «Тао-Кларджия» (გვ. 146). — აქ გამოირიცხება არა

მარტო სუფიქსი — ი, არამედ ფუძესთან ორგანულად დაკავშირებული ინფიქსიც — ეთ.

უეჭველია, ტოკარსკი აკადემიკოს მარისკენ გაიშვერს ხელს, — აქაოდა, ეს ფორმები მან შემოიღო. მართლაც, თავისი მოღვაწეობის მეორე პერიოდში მარმა ასეთი მართლწერა შემოიღო; ოღონდ, ჯერ ერთი, მარი პრინციპული გახლდათ „კლარჯიას“ გვერდით იგი არ წერდა „ტაიქს“, როგორც ამას ჩადის სრულიად უპრინციპო ტოკარსკი, არამედ — „ტაოს“ ან „ტაიას“, მეორეც, ცხოვრებამ და მეცნიერებამ უკუაგდო ეს ხელოვნური ფორმები: საღად მოაზროვნეთაგან ვის მოუვა თავში ახლა წეროს „მცხია“, „დუშია“, „კარალია“, „ოსია“ — „მცხეთის“, „დუშეთის“, „კარალეთის“, „ოსეთის“ ნაცვლად. არადა, ტოკარსკი მკვდრებით აღადგენს ამ დიდი ხნის მივიწყებულ მცდარ დაწერილობებს, როცა უერთდება მათ რიცხვს, ვინც დიდ მეცნიერთაგან მხოლოდ შეცდომებს ითვისებს; რაღა მაინცდამაინც ტოკარსკის გაუწია გულმა ამ ფორმებისაკენ? ამ კითხვაზე პასუხს ჩვენ იქ ვნახულობთ, სადაც ვკითხულობთ: „არ შეიძლება... სომხეთისა და საქართველოს არქიტექტურის შესწავლისას არც ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიებზე ძეგლთა იგნორირება, არც მათი მიერთება ერთ-ერთი ამ ქვეყნის არქიტექტურასთან მხოლოდ სახელმწიფო კუთვნილების ფაქტის მიხედვით, როგორც არასწორად იქცევა ვ. ბერიძე სამხრეთ-ოსეთისა და სვანეთის მიმართ, მხოლოდ იმ საფუძველზე, რომ ისინი საქართველოს შემადგენელი ნაწილები არიან“. უწინარეს ყოვლისა, აღვნიშნოთ, რომ ქართული არქიტექტურის ძეგლები გვხვდება არა მხოლოდ კავკასიონის ქედის სამხრეთით დასახელებულ რაიონებში, არამედ მის ჩრდილოეთითაც; შემდეგ მივუთითოთ, რომ სახელში „ოსეთი“ ტოკარსკი ვერ გაუმკლავდა ინფიქსს „ეთ“: ამ დასახელებით ამჟამად მთელმა მსოფლიომ იცის ერთი საბჭოთა ავტონომიური რესპუბლიკა და მეორე ავტონომიური ოლქი. სამაგიეროდ იგი სხვა წოდებაში გაუმკლავდა ინფიქსს, — ყველა მკითხველი შეიძლება ვერც მიხვდეს, რომ ტოკარსკის სვანია არის სვანეთი ყველა საბჭოთა მოქალაქისა და მსოფლიო ისტორიული, გეოგრაფიული, ეთნოგრაფიული ლიტერატურის ენაზე. ტოკარსკიმ ვერ გაითვალისწინა მხოლოდ, რომ ფორმა „სვანეთიც“ განმტკიცებულია საბჭოთა კონსტიტუციით. მთავარი მაინც ისაა, რომ ქართული ეროვნულ-კულტურული კოლექტივის ისეთი განუყოფელი ნაწილი, როგორიც არის მთელს დანარჩენ საქართველოსთან საუკუნეობით ერთიანი ცხოვრებით მცხოვრები სვანეთი, ტოკარსკის წიგნში გამოცხადებულია მისთვის უცხო ელემენტად, რაღაც ცალკე სამყაროდ თავისი საკუთარი კულტურით; ამ აბღაუბდის დასასაბუთებლად კი ყველაზე დამაჯერებელ საშუალებად მიაბიჭურად მიჩნეულია მხარის სახელის ხელოვნური შეცვლა, მისგან ყოველივე სპეციფიკურად ადგილობრივის, ხალხურის ამოღება. ასე დადგა საქართველოს სამხრეთ პროვინციების შემდეგ მისი ჩრდილოეთ რაიონების რიგი!

როგორც ყოველთვის მსგავს შემთხვევებში, აქაც გარკვეული პრაქტიკის უკან დგას გარკვეული „თეორია“. ამოდ დავიწყებდით ტოკარსკის წიგნში ისტორიული პროცესის მეცნიერული გაგების ძებნას. გავიხსენოთ თუნდაც ის, თუ როგორ ხსნის ავტორი ფეოდალური სახელმწიფო წარმონაქმნების აღმოცენებას ამიერკავკასიაში. ტაო-კლარჯეთი დამოუკიდებელ სახელმწიფო ორგანიზმად გამოიყოფა იმ ერთადერთი მიზეზით, რომ სომხებს, რომლებიც აქ ვითომცდა მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენდნენ, არ სურდათ „აღორძინებულ სომხურ სამეფოში შესვლა“ რელიგიურ უთანხმოებათა გამო, თუმცა ინარჩუნებდნენ მრავალ სხვა კავშირს თავიანთ თანამემამულეებთან; ხოლო გაერთიანებულ ქართულ სახელმწიფოში მათ არ უნდოდათ შესვლა მხოლოდ და მხოლოდ განსხვავებული წარმომავლობის გამო, რაკი დენაციონალიზაციის, გაქართველების პროცესების გაძლიერებისა და აჩქარებისა ეშინოდათ; შემდეგ ტაო-კლარჯეთმა მაინც იწყო სწრაფვა „ჩამოყალიბებული ქართული სახელმწიფოსაკენ“ არა რომლიმე სხვა მიზეზით, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ „მკვიდრი მოსახლეობის გაქართველების პროცესის გამო“. ამგვარად, ესოდენ დიდი საკითხის გაშუქებაში ჩვენ ვერ ვიპოვით ვერც ერთ სიტყვას ადამიანებისა და საზოგადოების არსებობის მატერიალური პირობების შესახებ, იმ სამეურნეო და სოციალური კავშირების შესახებ, რომლებმაც უბიძგა მათ ბუნებრივ-ისტორიულ გაერთიანებებთან შერწყმისაკენ, საზოგადოებრივი წარმოებისა და გაცვლა-გამოცვლის გზებისაკენ!

ავტორის ზოგადი მეთოდოლოგიის მთელი უბადრუკობა იოლად შეიძლება გამოვჩინოთ თვით სომხეთის ისტორიის კონკრეტული ფაქტებით; რატომ იწყებს დაქსაქსვას თვითონ ეს აღორძინებული სომხური სამეფო თავისი წარმოშობიდან უკვე რამდენიმე ათწლეულის შემდეგ? რატომ გამოეყენნენ მას ყარსისა და ლორეს სამთავროები? რატომ ხდება ანისის სამეფოს ახალი დაყოფა ჯერ კიდევ 1020-იან წლებში? რატომ არ ილტვიან ანისისაკენ ვასპურაკანი, სისაკანი და სხვანი? ხომ ცხოვრობდნენ აქ, რაც, რა თქმა უნდა, არ ეჭვება ტოკარსკის, მხოლოდ რელიგიური თანამოაზრენი და თანატომელები!

XII-XIV საუკუნეების სომხურ არქიტექტურაზე ტოკარსკის მსჯელობებს რომ ეცნობა, მკითხველმა თავიდან შეიძლება იფიქროს, რომ აქ უკვე მას სთავაზობენ მხატვრულ მოვლენათა ახალ გაგებას: „განსახილველი დრო ხასიათდება ქალაქური ცხოვრების განვითარებით წინა აზიის ქვეყნებში. ქალაქების ეროვნული შემადგენლობით ჭრელი მოსახლეობა საერთო ცხოვრებით ცხოვრობდა და ეროვნული ან სარწმუნოებრივი განსხვავებები კი არ განსაზღვრავდა იმ დროს ამა თუ იმ ფორმათა გამოჩენას, არამედ, როგორც თვით ნივთიერი ძეგლები გვიჩვენებს, პირველ რიგში, პროგრესირებადი სოციალური დანაწევრება მოსახლეობის სხვადასხვა ჯგუფებისა“ (გვ. 217).

ნურას უკაცრავად! სომხეთის უდიდესი ქალაქის — მისი დედაქალაქის ანისის არქიტექტურაზე საუბრისას ტოკარსკი წერს: „XIII-XIV საუკუნეების ანისის მმართველთა საინტერესო დახასიათებას გვაძლევს ნ. ი. მარი: „ანისის მმართველები, თუმცა წარმოშობით სომხები, ეროვნულ პრინციპებში არცთუ ისე მტკიცენი იყვნენ. მათი ნაციონალიზმი ეკლესიის ზღურბლს არ სცილდებოდა. ეკლესიაში და ეკლესიაზე (წარწერებში) მათთვის საგაღმწეო წმინდა სომხური ენა რეალურ ცხოვრებაში ჰკარგავდა თავის მიმზიდველ ძალას. არაბული, ზოგჯერ სპარსული წარწერა, მაგრამ არასოდეს არც ერთი სომხური ასო საუცხოო ჭურჭელზე, რომელიც უეჭველად ეკუთვნოდა ანისის უკანასკნელ მპყრობელებს, სარწმუნოებით ქრისტიანებს, ეროვნებით სომხებს. არამცთუ დამწერლობა, არამედ, ეტყობა, სიუჟეტებიც არჩეული და გააზრებულია საეკლესიო სომხური ტრადიციების, ძველი სომხური საეკლესიო მხატვრობის გარეშე. არსად მინიშნებაც არ ჩანს რაიმე სომხურ ხალხურ ყოფით ნიშნებზე“ (გვ. 295) ... თითქოსდა, მარის მიერ დახატული სურათი საესეებით შეესაბამება ზემოთ ციტირებულ ტოკარსკის ზოგად დებულებას „სელჯუკთა ეპოქის“ ქალაქური კულტურის ხასიათის შესახებ. არა, ტოკარსკი აუცილებლად მიიჩნევს, რომ შორეულ წინაპრებს დაგვიანებული ჭკუის სწავლება დაუწყოს ნაციონალიზმის უქონლობის გამო, იმის ნაცვლად, რომ მშვიდად, **ისტორიულად** განიხილოს ნაციონალიზმის უქონლობა ერთისთვის და ქონა მეორისათვის, გარკვეულ ხალხთა სხვა ხალხებზე კულტურული ზემოქმედების მიზეზები და პირობები; როცა მოგვითხრობს, თუ ვინმე პარონი საჰმადინი მრენში თავისი სასახლისათვის როგორ „იღებს ნიშნულად არა პარონის ანისის სასახლეს ან სასტუმროს, არამედ ყარამან-კაპუსუს მეჩეთს კონიაში“, ტოკარსკი წერს: „პარონი საჰმადინი არ უფიქრდებოდა იმას, რომ საუკუნის დასაწყისში სომეხი ხუროთმოძღვრების დამუშავებული მშობლიური ფორმების საფუძველზე შეექმნა რაიმე ახალი... სომეხი საზოგადოების სათავეში მდგომთა ნაციონალიზმი, მართლაც „არ სცილდებოდა ეკლესიის ზღურბლს“, ვინაიდან პორტალის ასეთმა მოპირკეთებამ თავისი ადგილი ჰპოვა არა მარტო სასახლეებში, ქარვასლებში (სელიმი) და კარიბჭეებში (ტამჯირლუ), არამედ თვით ეკლესიებზეც, როგორც ეს შეიძლება ვნახოთ, მაგალითად, ედვარდში“ (გვ. 296-297)...

ადამიანთა შეგნებისა და შემოქმედების ეროვნულ ფორმებზე, ეროვნულ კულტურებზე, ეროვნებათა ჩამოყალიბების პროცესსა და ნაციონალიზმზე ამდენი ლაპარაკისას ტოკარსკის წინასწარ აკვიატებული, აჩემებული იდეები ხელს უშლის ობიექტური, მეცნიერული თვალთშეჯდოს ისტორიულ მოვლენებს. მას აბსოლუტურად არავითარი უფლება არა აქვს, როგორც ჩვენ ეს ზემოთ ვაჩვენეთ, ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა თავისი კულტურით სომხურ ეროვნულ-კულტურულ სამყაროს მიუერთოს, ამასთანავე, სვანები და სვანეთი გამორიცხოს ქართული ეროვნულ-კულტურულ კოლექტივიდან;

ეს, მიუხედავად იმისა, რომ სვანები ქართული ტომია, რომელიც დიდი ხანია შერწყმულია ქართველი ერის შემადგენლობასთან, რომ სვანები საერთოქართული ეროვნული თვითშეგნების მატარებლები არიან, რომ ქართული ენა მათთვის დამწერლობისა და კულტურის ერთადერთი ენაა. ტოკარსკის არ აშინებს ის, რომ მისი გამოხდომა კოლონიზატორთა და იმპერიალისტთა ძველ ლათაიას წარმოდგენს, ვერც კი იტყვი, ახალ ჰანგზეო!

ტოკარსკი ფიქრობს, რომ სომხები ასეთებადვე რჩებიან, თუნდაც ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას მიეკუთვნებოდნენ. რასაკვირველია, ოდენ ერთი სარწმუნოებრივი ნიშანი ვერ წყვეტს ეროვნული კუთვნილების საკითხს; მაგრამ ტოკარსკის ისიც ჰგონია, რომ ყველა, ვინც კი სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიას მიეკუთვნებოდა, უკვე მართლ ამ ნიშნით უნდა განვიხილოთ, როგორც სომეხი. სხვაგვარად რა საფუძველი არსებობს ზაქარია მხარგრძელის სომხად მიჩნევისა? ტოკარსკი ვერ მიმხვდარა, რომ ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში, ჩამოყალიბებული ეროვნებები შედგებოდნენ ეთნიკური თვალსაზრისით სხვადასხვანაირი ელემენტებისაგან, რომ ერთი ეროვნებიდან მეორეში გადასასვლელად ადამიანებს სულაც არ სჭირდებოდათ ასწლეულები.

ჩვენ განვიხილეთ არაერთი გამონაგონი, უსაფუძვლო და ვითომ საფუძვლიანიც კი, განვიხილეთ არაერთი უხეში მეთოდოლოგიური და ფაქტობრივი შეცდომა ტოკარსკის წიგნისა. ამგვარმა შეცდომებმა იქამდე მიგვიყვანა, რომ მნიშვნელოვანი, საჭირობოროტო ამოცანა — მოცემულიყო სომეხი ხალხის მდიდარი ეროვნული არქიტექტურა, გადაუჭრელი დარჩა და ის სერიოზულ, მომზადებულ სპეციალისტებს ელოდება.

ჩვენ, აგრეთვე ვუჩვენეთ, ამ წიგნში მეცნიერული უპრინციპობის გვერდით თავს როგორ იჩენს უჩვეულო, ისტორიის პირდაპირ ფალსიფიკაციამდე მიმყვანი საზოგადოებრივი „პრინციპები“, რომლებიც მთელი სიმკაცრით გაკიცხვის ღირსია. ისტორიული მეცნიერება განვითარებას ვერ შეძლებს, თუკი გადაჭრით არ გაემიჯნება ყველა მსგავს ანტისაზოგადოებრივ და ცრუმეცნიერულ ტენდენციებს. წყალგამყოფი ხაზი აქ რომელიმე ტერიტორიულ საზღვრებზე კი არ გაივლება, — ისტორიული მეცნიერება ერთიანია, ის გადის მკაცრ მეცნიერულ თვალსაზრისსა და უიმედოდ დრომოჭმულ სქოლასტიკას შორის, ერთი მხრივ, კონკრეტული მასალის კეთილსინდისიერი, ობიექტური შესწავლის, ისტორიული სინამდვილის მართალი ასახვისა და მეორე მხრივ, ამ სინამდვილის ტენდენციურ დამახინჯებას შორის.

ნოემბერი, 1946 წ.

დამოწმებული სამეცნიერო ლიტერატურა და წყაროები:

1., 6045 წლებამდე ნაგებობის დასრულებაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია. ქრონიკების დამოწმებები და შემკულობის ხასიათი უფლებას გვაძლევს მისი დამთავრების თარიღი VII საუკუნის ოცდაათიან წლებამდე გადავწიოთ...“ წერს ტოკარსკი 92-ე გვერდზე.
2. მათიანე ქვებზე შეადგინა კ. კონსტანტინცმა, სანკტ-პეტერბურგი, გვ. 58 (სომხურ ენაზე).
3. ს. ჯანაშია, „იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძველეს პერიოდში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1942, №7.
4. Annales, XIII, 37.
5. De bello Gothico, VIII, 2.
6. კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულებანი: „თემათა შესახებ“ (De thematibus) და „ხალხთა შესახებ“ (De administrando imperio), გ. ლასკინის წინასიტყვაობით, მოსკოვი, 1899. თავი 45, გვერდი 167; იქვე, გვერდი 168.
7. „გეოგრაფიის“ ტექსტი წარმოდგენილია რამდენიმე რედაქციით. იხ. მაგალითად „სომხეთის გეოგრაფია“ VII საუკუნისა ქრისტეს დაბადებიდან (მიწერება მ. ზორენაცს). ტექსტი და თარგმანი ქ. პატკანოვის გამოცემა, სანკტ-პეტერბურგი, 1877, გვ. 38-40 და 16-17 (ტექსტი); Géographie de Moïse de Gorène d'après Ptolémée, ed. p. A. Soukry, Ven., 1881, p.p. 37-39.
8. სომხეთის დიდი ვარდაპეტის ლევონდის ისტორია, სანკტ-პეტერბურგი, 1887, გვ. 168 (სომხ. ენაზე).
9. იქვე.
10. მოვსეს ზორენაცი, სომხეთის ისტორია, ახალი თარგმანი მ. ემინისა, მოსკოვი, 1893, გვ. 133.
11. ნ. ადონცი, „სომხეთი იუსტინიანეს ეპოქაში“, სანკტ-პეტერბურგი, 1908, გვ. 402-404 (რუს. ენაზე).
12. მოვსეს ზორენაცი, სომხეთის ისტორია, ახალი თარგმანი მ. ემინისა, მოსკოვი, 1893, გვ. 36-37; მოვსეს ზორენაცი, სომხეთის ისტორია, 1913, გვ. 89 და 108.
13. იქვე, ახალი თარგ. გვ. 89 და 108.
14. იქვე, წიგნი II, თავი 3; სომხ. ტექსტი, ციტ. გამოც. გვ. 104-105.
15. გიორგი მერჩულე, „ცხოვრება წმ. გიორგი ზანძთელისა“, აკად. ნ. მარის გამოცემა, სანკტ-პეტერბურგი, გვ. 96 — ნ. მარის მიერ ამ ადგილის შესრულებული რუსული თარგმანი ნაკლებად ზუსტია.
16. მერჩულე, გვ. იბ და 92.
17. მერჩულე, გვ. 148-149.
18. დასახ. გამოც. გვ. 155-157.
19. იოანე კათალიკოსი დრასხანაკერტეცი, სომხეთის ისტორია, 1912,

- გვ. 144-310 (სომხ. ენაზე).
20. იქვე, გვ. 185 (სომხ. ენაზე).
21. იქვე, გვ. 207-208.
22. იქვე, გვ. 214-215.
23. იქვე, გვ. 297-316.
24. კონსტანტინე პორფიროგენეტის დასხ. გამოც. გვ. 172.
25. იქვე, გვ. 164-165.
26. M. Brosset, „Inscriptions géorgiennes...“ სანკტ-პეტერბურგი, 1864, გვ. 7.
27. თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“... I, 95.
28. მსოფლიო ისტორია, სანკტ-პეტერბურგი, 1885, გვ. 275.
29. ისტორია, 1912, გვ. 19, 3, 22 (სომხ. ენაზე) — თუმცა სტეფანოს ტარონეცი დავითს, ჩვეულებრივ, „ტაოს კურაპალატს“ ან „დიდ კურაპალატს“ უწოდებს, მაგრამ არაერთი ეჭვს არ ბადებს, რომ დავითი სწორედ ქართველი მთავარია. სტეფანოსი, მაგალითად, როდესაც დავითის ომებზე ამდენს მოგვითხრობს, მის ჯარებს მოიხსენიებს, როგორც მხოლოდ „ქართულ ჯარს“ და თანაც მრავალჯერ. ერთ შემთხვევაში (წიგნი III, თავი XI), სტეფანოსი ხლათის კედლებთან (ვანის ტბის პირას) მომხდარ ინციდენტზე ყვება, როცა ამ ქალაქის მოალყე დავით კურაპალატის ჯარმა სომხური ეკლესიები და არქიებისკოპოსის სასახლე გაიხადა თავლებად და სადგომებად. ტაჯიკები ქალაქის კედლებიდან ყვიროდნენ: „თქვენ, ქრისტიანები, ასე ექცევით ქრისტიანულ სალოცავს?“ ქართველები პასუხობდნენ: „ჩვენ ერთნაირად ვეპყრობით სომხურ ეკლესიას და თქვენს მჩემს!“ სტეფანოსი ფიქრობს, რომ ამის გამო ქართველებს ღვთის რისხვა დაატყდათ: ისინი მუსულმანებთან დამარცხდნენ (დასხ. გამოცემა, გვ. 268).
30. Migne, II, col. 164.
31. Epit, hist, I, lib. XVII cap. VII.
32. M. Brosset, „Additions et éclaircissements...“ გვ. 176.
33. „ქრონიკები“, I, გვ. 107-108.
34. დასხ. გამოცემა, გვერდი 192-193: „...ბასილიმ, ბერძენთა მეფემ, გამოიძახა მხედართმთავარი თორნიკე, წარმოშობით ქართველი, ბერი წმინდა მთიდან (ათონი), და ტაოს კურაპალატ დავითთან გაგზავნა; და დაპირდა ქალღოი-არიას მიცემას (კლისურთან) ერთად, ჩორმაირს, კარინს, ბასიანს და ციხე სევუკს, — რაც მისცა კიდევაც, — თუ დავითი დასახმარებლად ჯარს გამოუგზავნიდა. დავითმა, შეყარა რა ქართული ჯარი ერისთავთ ერისთავის ჯოჯიკის წინამძღოლობით, თორნიკეს კვალდაკვალ გაგზავნა ტირან ბარდასთან შესაბრძოლებლად. ტაოს საზღვრებიდან დაწყებული, მათ აოხრება დაუწყეს ტირანის მორჩილ ბერძენთა ქვეყანას... (იმპერატორმა ბასილიმ მისცა ფოკეს) მთელი დასავლური ბერძნული არმია და ქართულ ჯართან ერთად ორივე ბანაკი ტირან ბარდას წინააღმდეგ მიმართა“... იხ. აგრეთვე „The Cambridge Medieval History“, IV, 86 და

- გ. გელცერი, „ბიზანტიის პოლიტიკური ისტორიის ნარკვევი“, 100.
35. ე. თაყაიშვილი, „არქეოლოგიური ექსკურსიები“, I, 18.
36. ვ. როზენი, „იმპერატორი ბასილ ბულგარომმუსვრელი“, 27 (რუს. ენაზე).
37. ტოკარსკის დუმილი ტაო-კლარჯეთის ეპიგრაფიკაზე წინასწარ განზრახულად უნდა ჩავთვალოთ, რამდენადაც იგი, მისივე ცნობით, უკვე ნამოფია ამ მხარეში და დაწვრილებითაც კი გამოუკვლევია იშხანის ტაძარი 1915 წელს. მაშასადამე, შემთხვევა მისცემია პირადად დარწმუნებულიყო იმაში, თუ რას წარმოადგენს წარწერები ტაო-კლარჯეთის ძეგლებზე.
38. დასხ. გამოცემა. „ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“.
39. ამ მეცნიერის მრავალრიცხოვან პუბლიკაციებში, რომელმაც პირადად გამოიკვლია ტაო-კლარჯეთის ძეგლები მის მიერ ორგანიზებული ექსპედიციის განმავლობაში (1903, 1907 და 1917 წლები).
40. საფუძველს მოკლებულია ტოკარსკის მტკიცება, თითქოს ოშკის წარწერა შეიცავს პირდაპირ მითითებას იმაზე, რომ ეს ტაძარი დავითის აშენებულია (გვ. 201-202). დავით III აქ მესამე ადგილზეა მოხსენიებული ოშკის მშენებელთა შორის.
41. ტოკარსკის ისევ და ისევ დაუსაბუთებელი განცხადების საპირისპიროდ, თითქოსდა „ძველი ავტორების ცნობები და ძეგლებზე წარწერები ოშკის გამოკვლით, არ გვაძლევს პირდაპირ პასუხს კითხვაზე, თუ სახელდობრ რა იყო აშენებული“ დავითის მიერ, ჩვენ ხაზი უნდა გავუსვათ, რომ „ქართლის მატთანე“ (XI საუკუნე) ხაზულის ნაგებობას კატეგორიულად მიაწერს დავითს.
42. ამგვარად, სწორი არ არის ტოკარსკის მტკიცება, თითქოს „არაპირდაპირი მონაცემების შეჯერებით სარწმუნოდ დგინდება, რომ (ტაო-კლარჯეთის — ს. ჯ.) ყველაზე შესანიშნავი ნაგებობანი დავითის მმართველობის დროს და, მაშასადამე, მისი დაკვეთით აღიმართნენ“ (გვ. 202).
43. 294-ე გვერდზე ტოკარსკი წერს: „ხელისუფლებაში დოღგორუკების მოსვლის მომენტისათვის შექმნილი მდგომარეობა სომეხ ხუროთმოძღვრებს სულაც არ აგულიანებდა საზღვარგარეთული ნიმუშების უბრალოდ მისაბადად... ახალი ეროვნული დიდგვაროვნობის ჩამოყალიბების პირობებში“ და ა. შ. 303-ე გვერდზე კი ნათქვამია: „ზაქარია და ივანე დოღგორუკთა მმართველობის დრო აღინიშნება ანისში ჩინებული საერო შენობების აღმართვით.
44. კ. კონსტანტინი, მატთანე ქვევზე, გვ. 250 (სომხ. ენაზე).
45. იხ. კ. კონსტანტინის დასხ. გამოცემა; აგრეთვე: მ. ემინი „სომხური წარწერები ყარსში, ანისში და მის მიდამოებში“, მოსკოვი, 1881.
46. ვ. ბარტოლდი, „სპარსული წარწერა ანისის მეჩეთზე მანუჩზე“, სანკტ-პეტერბურგი, 1911, გვ. 7 (რუს. ენაზე).
47. მ. ემინი, დასხ. გამოცემა, 7. ჩვენ აქ საკუთარ თარგმანს ვიძლევი, რადგანაც ემინის თარგმანი უზუსტოა (ს. ჯ.).
48. მოაქვს პროფ. ლ. მელქისეთ-ბეგოვის გამოცემის მიხედვით: „თომა მეწოფელი“, ტფილისი, 1937, გვ. 9.